

КОНФУЦИЙ ҲИКМАТЛАР

**Русчадан Комилжон ва Ойбек Жўраевлар
таржимаси**

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент – 2010

87.3 (5Кит)

К65

Конфуций

Ҳикматлар / Конфуций; Сўз боши муаллифи О. Жўраев; русчадан О. Жўраев, К. Жўраевлар тарж.; муқовада И.И. Семененко чизган расмдан фойдаланилган. — Т. : Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. — 164 б.

ББК 87.3 (5Кит)

ISBN 978-9943-06-273-3

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2010 й.

Устоз Файбуллоҳ ас-Салом
хотирасига бағишланади.

КОНФУЦИЙ САБОҚЛАРИ

Республикамиз олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган «Сиёсатшунослик» ўқув қўлланмасида унинг муаллифи Ф.Ш.Шарипов буюк хитой файласуфи Конфуцийни «бизга ҳозиргача *бир оз* маълум бўлган ва «*мавҳум кўринишда*»ги дастлабки сиёсий ғоялар ижодкори сифатида таништиради. Биз шу «бир оз маълум бўлган» файласуф ҳаётининг ёритилмаган қирралари ва «мавҳум кўринишдаги сиёсий ғоялари»ни имкон даражасида аниқлаштиришга ҳаракат қиламиз. Токи у нафақат хитойликлар, балки бутун олам илм-маърифат аҳли томонидан авлиё, донишманд, «тожсиз ҳукмдор» ва миллатнинг маънавий-ахлоқий доҳийси деб тан олинган олимнинг бутун фаолияти умумбашарий аҳамиятга эга бўлиб, ҳамма вақт ва ҳамма ерда маънавий баркамоллик ғоясини шакллантириш, ривожлантириш ва ҳаётга татбиқ этишга хизмат қилсин. Конфуций — *инсонийлик* ғоясини кенг маънода *камтарлик, адолатпешалик, оғир-босиқлик, обрў-эътиборлилик, очик кўнгиллилик, садоқат ва самимийлик, одоб-ахлоқ чегарасидан чиқмаслик, урф-одатлар ва маросимларга риоя қилиш* каби тушунчаларнинг фалсафий ва мантиқий талқини билан ёритиб беради. Шунинг учун ҳам, унинг асарлари ҳар қандай замонда ҳам долзарб.

Биз бу ерда Конфуцийнинг «Щуцзин» («Тарих китоби»), «Шицзин» («Кўшиқлар китоби», унда 305 та шеър берилган), «Ицзин» («Ўзгаришлар китоби»), «Чуньцю» («Баҳор ва куз солномаси» — Лу вилоятининг 722 — 481 йиллардаги тарихи) ва «Луныйюй» («Сухбатлар ва мунозаралар») дан иборат *беш китобга* тартиб берганлигига эътибор қаратамиз. Бу *бешлик* ичидаги «Луныйюй» бизни қизиқтираётган мавзунинг асосини ташкил этганлигини ҳисобга олиб, у китоб ҳақида батафсил тўхталамиз, чунки бу асар буюк файласуф ҳаёти ва фаолияти ҳақида ўзига хос библиографик маълумот ҳам бе-

ради. Биз «Луньюй»нинг рус тилига таржимаси («Луньюй». Изречения. /И.И.Семененко таржимаси – М.: Эксмо, 2007) ва унга илова қилинган Сима Цяннинг Конфуций қавми ҳақидаги мақоласини ўзбек тилига ўғирдик. Мазкур ишда ўзимизнинг шу асардаги Конфуцийнинг шогирдлари // шогирдларининг шогирдлари ҳам шогирдларидек // уларнинг нинг тобеъинлари билан суҳбатлар мазмунидан келиб чиқиб хулоса қиляпмиз.

Аввало, Конфуцийнинг таржимаи ҳолига қисқача тўхталсак.

Унинг асл исми Кун Фу-ци ёки Кун-ци, уни Кун Цю деб ҳам Кун Чжунни деб ҳам аташган. У м.а. 551 йилнинг 28 сентябрида Лу ҳоқонлигидаги Цзоу қишлоғи, ҳозирги Шаньдун вилоятининг Цюйфу шаҳрида туғилган. Хитой тарихшунослигининг асосчиси, эрамиздан аввалги II – I асрларда яшаган олим Сима Цян маълумотига қараганда, оғир хасталаниб қолган Лу князлиги мансабдори У меросхўри Мэн Ицини олдига чақириб, васият қилади:

«Конфуций олий насабли, донишмандлар авлодидан. Кун-ци аждодлари орасида эътибор қозонмаган бўлсалар ҳам, барибир, ақли-заковатли эди. Кун-цининг болалик чоғларидан урф-одатларни севганлиги, уларга муҳаббат қўйганлиги – донишмандлигига ишора эмасми? Мен ҳаётдан кўз юганимда, уни албатта ўзингга устозликка ол, болам».

У ёшлиқдан билимга чанқоқ бўлиб ўсди, қўлига қандай китоб тушса (у пайтларда китоблар ёғоч, бамбук парчаларига, шойига ёзиларди), маъносини чақиб, чуқур ўрганарди. Уни кўпроқ тарих, анъаналар, қадимги дин ва адабиёт тарихи, одоб-ахлоқ, масалалари қизиқтирарди.

Аждодлар ҳурматини жойига қўйиши ҳақидаги таълимотни Конфуций инсонийликнинг асоси деб белгилайди. Унингча ва ҳақиқатан ҳам, барча, айниқса саводли, маълумотли, одамий, олийҳиммат бўлишга интилаётганлар обрў-эътиборли фарзандлардир. Бу тўғрида Хитойда қанча ривоятлар тўқилган. Масалан:

Очликдан жон таслим қилаётган онасини боқиш мақсадида ўғлини сотган камбағал бир кимса ўз томорқасидан ол-

тинга тўла хумча топиб олибди. Унда «Сендаги сяо (одамийлик) учун» деган ёзув бўлган экан;

саккиз яшар бола ёз кечалари юзига қўниб хиралик қилаётган пашшаларни ҳайдамайди — майли, чақса чақаверсин, ҳайдасам, қочиб ота-онамга қўнади ва уларни безовта қиладди, дейди;

олижаноб Хань императори Вэнь-ди уч йил давомида касал ётган онасининг бошида бўлади, ўзи унга овқат пишириб беради, онаси ичадиган дориларни аввал ўзи тотиб кўрарди.

Инсонийликнинг моҳияти, Конфуций яратган муқаддас китобларда талқин қилинишича, ота-онага рисоладагидек хизмат қилиш, рисоладагидек уларни охирги манзилига элтиш, рисоладагидек қурбонликлар қилишдан иборат. Бу қоидаларга кўра, одобли фарзанд умр бўйи ота-онасининг хизматида бўлади, уларга ғамхўрлик кўрсатади, кўнглини топишга интилади, парвариш қиладди, саломатлиги ва манфаати йўлида ҳамма нарсага тайёр туради, ҳар қандай шароитда уларнинг ҳурматини жойига қўяди. Ҳатто улар ярамас, жиноятчи, ўғри ёки қотил бўлганларида ҳам, одобли фарзанд мулойимлик билан, ялиниб-ёлвориб бўлса ҳам, уларни яхши йўлга қайтишга ундайди.

Фарзандларнинг ота-онага иззат-икром кўрсатиши Хитой давлатининг ҳамма ерида қонундай тан олинган, ҳаётий қоидага айланган, инсонийлик намуналари эса таҳсину тақлидларга лойиқ деб топилган. Масалан, «Луньюй»нинг биринчи боб 6-ҳикматида шундай нақл бор:

«Муаллим айтади:

— Болалар уйда ота-оналарини ҳурмат қиладилар, кўчада катталарнинг гапига кирадилар, эҳтиёткор ва адолатли бўладилар, ҳаммани севадилар, муруватли кишиларга яқин бўладилар. Имконияти бўлса, илм ўрганишга интиладилар». Демак, ота-онага ҳурмат — *инсонийликнинг* ибтидоси: ота-онани ҳурмат қилган одам нафақат уйдагиларни, балки кўчадагиларни ҳам, яқинларини ҳам (*яқинларини* деганда, муқаддас китобларда таъкидланганидек, барча — Одам а-с. ва Момо ҳавво фарзандларини эъзозлайди деб, тушунилади), бутун инсониятни ҳурмат қилган саналади. Ота-онани ҳурмат

қилиш, мутафаккир назарида, инсонийликнинг биринчи белгиси. Масалан, у айтади:

— Фарзандлик бурчини биладиган ва катталарнинг гапига кирадиган одам камдам-кам ҳукмдорнинг раъйига қарши боради. Ҳукмдорнинг раъйига қарайдиган одамда исёнкорлик бўлмайди. *Олижаноб инсон* ўз насли ҳақида ўйлайди; илдиз мустаҳкам бўлса, йўл ҳам равон бўлади, инсонийликнинг илдизи шу эмасми?

Конфуций таълимотига кўра, *олижаноб инсон* бешта хусусиятга эга.

Биринчиси — жень — инсонийлик. Урф-одат адолатдан келиб чиқса, адолат инсонийликдан келиб чиқади. Демак, инсонийлик ҳамдардлик, хайрихоҳлик, раҳм-шафқатли бўлиш, одамларни севиш, уларга ғамхўрлик ҳиссидан иборат.

Иккинчиси — и — адолат. Инсонийлик нуқтаи назаридан олганда, диний маросимлар, таомилларга амал қилиш гуноҳ эмас. Советлар даврининг мустабид тузимнинг бундай диний урф-одатларга тиш-тирноғи билан қаршилиги у тузимнинг инсонийликдан маҳрум эканлигини тасдиқлади. Бугунги кунда Конфуций байроқ қилган диний таомилларга риоя қилувчи ҳар қандай инсон адолатли саналади. Бу ҳиссиёт одилона, холисона ва ҳаққоний иш тутиш, томонлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни билдиради.

Конфуций шогирдларига «Олижаноб инсон адолатни англайди. Авомларгина фақат фойда кўришни ўйлайди» деб уқдиради.

Учинчиси — ли — таомил, кўпроқ диний урф-одат, одатга айланган расм-русум, маросимлар, Конфуций таълимотида, асосан, ота-онага ва давлат бошлиқларига нисбатан иззат-ҳурмат кўрсатиш. Идеал, инсонлар орзу қиладиган энг яхши жамият қуришга йўналтирилган ҳар қандай фаолият ҳам ана шу *ли — таомил* тушунчасини тўлдиради. Конфуций назаридаги бундай идеал жамиятни *Форобий фозил жамият* деб таърифлайди. Бу жамият аҳли фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, иқтидорли ва истеъдодли бўладилар. *Форобий* бундай идеал жамоани бошқарувчи подшоҳ ва унинг ҳокиму мулозимларига ҳам маълум талаблар қўяди.

Яъни, улар ўз фуқаролари ҳақида доим ғамхўрлик қилиши, бошқалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўя билиши зарур. Форобийнинг фозил жамият олдига қўйган талаблари ичида комил инсон фазилатлари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу гоё кейинчалик Абу Райҳон Беруний, Бахманёр, Низомий, Саъдий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бедил, Иқбол, Аҳмад Дониш ва бошқалар ижодида ривожлантирилди.

Юртимиз раҳбари И.Каримов 2007 йил 14 августда «Ўзбекистоннинг ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси» мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференциясида сўзлаган нутқида муқаддас динимиз ва ислом цивилизациясини жаҳон цивилизацияси, кишилиқ тараққиёти ва маданиятининг узвий бир қисми, одамларни руҳий-маънавий поклаш, уларнинг онгу шуурида шукроналик, тинч ва осуда ҳаёт кечириш, миллатлараро ва динлараро бағри кенглик, ўзаро ҳурмат ва ҳамжиҳатлик каби боқий қадриятларни мустаҳкамлашнинг асосий омили ва мезони сифатида юксак қадрлаб, таъкидлашича, «ёш авлодларимизни ота-боболаримиз қолдирган ўлмас меросни чуқур ўрганиш, қадрлаш билан бирга, умумбашарий қадриятлар, замонавий илм-фан чўққиларини эгаллаш руҳида тарбиялаш масаласини ўзимиз учун устувор вазифа қилиб қўйганмиз. Чунки эртага бизнинг ўрнимизни босадиган ўғил-қизларимиз айнан ана шундай озикланган заминда вояга етган тақдирдагина *комил инсонлар* бўлиб, ҳақиқий таянчимиз ва суянчимизга, енгилмас маънавий кучга айланади, жаҳон майдонларида ҳар қандай беллашув ва синовларга тайёр тура олади». Президентнинг бу фикрлари ҳаётий аҳамиятга эга.

«Муаллим Ю, Конфуций шогирдларига айтар эди:

– Маросимларни бажаришда энг муҳими иттифоқчилик, муросасозлик. Қадимги подшоҳларнинг йўли гўзал эди. Ўзларининг ҳам муҳим, ҳам арзимаган ишларини-да таомилга кўра бажарганлар. Аммо муросасозлик деб қоидага сигмайдиган амалларни бажариш ярамайди».

Тўртинчиси — чжи — соғлом фикрлаш, донишмандлик, билимлилик, бамаънилик, ақллилик, мулоҳазалилик, андишалилик, ўйлаб иш қилиш, эҳтиёткорлик, ҳар бир хатти-ҳаракатининг самарадорлиги ҳақида қайғуриш ва бу саъй-

ҳаракатларининг истиқболини белгилай олишни англатади. Инсон олижаноблигининг бу тўртинчи хусусияти *адолатлик*ка қувват бахш этиб, ақлсизлик, ножўя хатти-ҳаракат, билимсизлик, бемаънилик ва номаъқулчиликларнинг олдини олади. Конфуций таълимотининг бу қирраси қуйидаги мулоҳазаларда ўз аксини топган.

«Фань Чи *билим нима?* деб сўраб қолди.

Муаллим айтди:

— Одамлар олдидаги бурчга амал қилиш, руҳларни ҳурмат қилиш, аммо уларга яқинлашмаслик.

Фань Чи *инсонийлик нима?* — деб сўради.

— Қийинчилик билан бўлса ҳам муваффақиятга эришиш — шу инсонгарчилик бўлади, — деган жавоб бўлди».

Бешинчиси — синь — самимийлик, яхши ният билан қилинган амал. Эркинлик, бемалоллик; ҳалоллик, виждонлилик, инсофлилик, виждон каби тушунчалар олижаноблиликнинг муҳим белгиларидан саналади. Бу хусусиятларга эга одамлар комилликка интилаётган саналади. Самимийлик *таомил*га қувват бериб, тилёғламалик, мунофиқлик, иккиюзламачилик, риёкорликнинг олдини олади.

Ҳар ким ҳам Инсон бўлавермайди. Инсон яхши хулқиятвори билан инсон, жамиятда тутган мавқеи, ўрни, ижтимоий-сиёсий фаолиги ва жамиятга тегаётган нафи, умуман, соф инсоний фазилатлари билан инсон. Ота-онасини севмаган одам ўқишда устозларини ҳурмат қилмайди, ишда раҳбарини севмайди, жамоасини назар-писанд қилмайди, юртига бемехр бўлади, юрт бошлиғини севмайди, у — безътибор, бепарво, лоқайд. Шундан келиб чиқиб, кўп тадқиқотчилар Конфуций таълимотини одоб-ахлоқ ва инсонпарварлик таълимоти деб баҳолайдилар.

Қадимги Хитой давлатчилигининг патернализм ғоясига кўра, оила шунчаки эр-хотин ва фарзандлардан иборат гуруҳ, хонадонгина эмас, балки мафкуравий тарбиянинг энг муҳим ижтимоий омилларидан бири, жамият негизи сифатида, оила бу — ватан, оила бу — давлат, ота эса ҳукмдор, давлат бошлиғи деб қаралган. Шунга нисбатан ота-онага муносабат давлатга муносабатни англатган. Конфуцийнинг фал-

сафий қарашларини ўрганган олимлар бу моделни жамият ва давлатнинг протоконфуциан, яъни *давлатчиликнинг конфуцийча илк модели* деб баҳолашадилар.

Йигирма икки ёшида Конфуций хитой миллатининг Буюк Муаллими деб тан олинди, ўттиз ёшида Хитой тарихида биринчи бўлиб ўзининг хусусий мактабини очди. Мактабга ижтимоий келиб чиқиши, динидан қатъий назар, ҳамма қабул қилинган ва унда этика – одобнома, тил, сиёсат, адабиёт фанлари ўргатилган.

«Мен ҳаммага, яъни менга қуритилган гўшт олиб келадиган одамдан бошлаб, ҳаммага сабоқ бераман», дерди у.

Қадимги аждодларнинг урф-одатлари, маросимлари, тарикати таянган Конфуций ўтганларнинг шуҳрати уларнинг авлодларини юксалтиради, деб жамиятнинг ҳақиқий негизи, пойдеворини янада мустақамлаш учун қадимги урф-одатлар, маросимлар, анъаналарни тиклаш ва уларга амал қилиш зарурлигини уқдирди. Ўша замонларда қонунийлаштирилган «Ли цзи» илмий асарида ёзилишича, *ли*, яъни диний маросим, таомил бўлмаса, давлат ҳам равнақ топмайди, мамлакатда тартиб бўлмайди, шундай экан, ҳукмдор ва оддий фуқаро, аслзодалар ва авомлар, ёшлар ва қарилар ўртасида ҳам фарқ бўлмайди. Аждодлар анъаналарига садоқат – олижаноб давлат бошқарувининг бир мурвати, деб баҳолайди Конфуций. Ҳозир биз буюк файласуфнинг таълимотини синчковлик билан кузатсак, бу таълимотнинг қанчалик мақсадга мувофиқлигини, ҳозирги кун талабларига ҳам жавоб бера олишини кўрамиз.

Бугун, XXI асрда, Конфуций яшаган даврдан 2500 йил кейин бизнинг она-заминимизда қадимги халқ анъаналари, диний урф-одатлари, маросимлари, байрамлари, унутилиб кетган буюк аждодларимиз номини тиклашнинг юртимизда одилонга давлат бошқаруви тизимини барқарорлаштиришдаги аҳамиятини кўриб турибмиз.

Бир неча минг йиллардан буён Конфуцийнинг номи элларда дoston бўлиб келади. «Миллатнинг буюк Ўқитувчиси» деб шарафланган муаллимнинг адабий, маърифий, маданий, маънавий, илмий характердаги асарлари ҳамма ерда ардоқланди. Ўзи ташкил қилган мактабдаги оддий фуқаро-

ларнинг болаларидан тортиб, ҳоқон, князь, барча мансабдорларгача унинг гапларига, фикр-мулоҳазаларига амал қилдилар. Шу тариқа олимнинг одоб-ахлоққа оид, сиёсий ва фалсафий қарашларини тўлалигича қамраб олган *конфуцийчилик* деб ном олган таълимоти бутун Хитой ҳоқонлигининг расмий мафкурасига айланди. Бу мафкуранинг асосида инсон ва инсонийлик, одамгарчилик, олиймақом фазилатларга эга бўлиш, давлат ва оила равнақи, юртни одилона бошқариш тамойиллари туради.

«Луньюй» китобининг ўн иккинчи бобида сиз билан бизга — XXI аср аҳлига алоқадор ибратли шундай ҳикмат бор:

«Янь Юань, Конфуцийнинг шогирди, *одамийлик нима?* — деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

— Одамий бўлиш — ўзни енгиш ва урф-одатларга амал қилиш демакдир. Агар сен бир марта ўзингни енгиб, урф-одатларга амал қилсанг, Фалак Ости аҳли сени одамий деб тан олади. Одамгарчилик фазилатига эга бўлиш эса, ўзингга ва атрофдагиларга боғлиқ.

— Батафсилроқ тушунтириб бера олмайсизми? — сўрашда давом этди Янь Юань.

Муаллим жавоб берди:

— Урф бўлмаса, қарама,
Урф бўлмаса, эшитма,
Урф бўлмаса, гапирма,
Урф бўлмаса, қилма.

Янь Юань айтди:

— Зеҳним унча ўткир эмас, лекин барибир, рухсат берсангиз, шу сўзларни амалда қўлласам».

Конфуций таълимотидаги *осмон* ёки *фалак* тушунчаларида биз одатда *Тангрини* англаймиз. Ҳоқон, унингча, фалак фарзанди, фалак аҳли — давлат бошқарувидаги бошқа мансабдорлар. Буюк Муаллим жавобидаги қоидага кирмаса қарамаслик, эшитмаслик, гапирмаслик ва хатти-ҳаракатида қоидадан чиқмаслик — конфуцийчиликнинг қатъий талаби, уни *Конфуцийнинг олтин қоидалари* деб ҳам аташади.

«Чжунгун, Конфуцийнинг шогирди, *одамгарчилик нима?*
— деб сўради.

Муаллим айтди:

— Одамлар орасида ўзини худди нуфузли шахсни кутиб олгани чиққандай тутса, халқни худди муҳим қурбонлик маросимини бажараётгандай бошқарса, ўзига раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрмаса, мамлакатда ва оилада норозилик келтириб чиқармаса — шу *одамгарчилик* дейилади.

Чжунгун деди:

— Зеҳним унча ўткир эмас, лекин барибир, рухсат берсангиз, шу сўзларни амалда қўлласам».

Конфуций жавобидаги *ўзига раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрмаса, мамлакатда ва оилада норозилик келиб чиқмайди* ибораси — ҳақиқий инсонийликка йўл очадиган кўрсатма. Конфуцийдан юз йил аввал қадимги Хоразмда яшаган Зардуштнинг шиори «*Менинг эзгу ниятим, эзгу сўзим, эзгу амалим*» бўлган бўлса, хитойшуносларнинг таъбирича, юқоридаги ибора этика — *одобноманинг олтин қоидаси* бир умрга Конфуцийнинг ҳаётий шиори бўлган. Деярли Конфуций билан бир замонларда яшаган Нух, Иброҳим, Исҳоқ ва Ёқуб а.с.ларнинг авлодидан бўлган Товит ҳам ўғли Товийга ўлими олдидан насиҳат қилиб, *ўзинг ёмон кўрган нарсани ҳеч кимга раво кўрма* деган.

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» фалсафий-дидактик асаридаги 22 танбихда шундай қитъа келтирилади:

Ёр улдирки, ҳар неким ўзига
Истамас, ёрига ҳам истамагай.
Ўзи истарки, ёр учун ўлгай,
Ани шундоқ шарик айламагай.

Масъулият ёки бурч, Кун-цзининг таъкидлашича, инсонпарвар кишининг ўз бўйнига эзгу ният ва амалларни бажариш бўйича олган ахлоқий мажбуриятидир. Масъулият ҳисси деганда манфаат кўриш эмас, билим ва олий ахлоқ қоидалари тушунилади. Шунинг учун у: «Олижаноб киши бурч ва масъулият тўғрисида ўйлайди, пасткашлар манфаат кўриш

ҳақида қайғуради», деб таълим беради. Бу қоидаларга амал қилиш — олижаноб инсоннинг бурчи. Конфуцийнинг «Луньюй» деб аталган ҳикматлар тўпламида олижаноб инсонни *диёнатли ва самимий, қалби пок, очиқ кўнгул ва довюрак, зийрак ва идрокли, сўзлари бамаъни, сабъ-ҳаракатларида эҳтиёткор киши* деб таърифлайди. Бундай одам иккиланганда шошилмайди, ғазаби келганда ўйлаб иш қилади, фойда келтирувчи ишга қўл урса, виждонли бўлишни ўйлайди, ёшлик, навқиронлик пайтида — ҳасадгўй, етуклик даврида — жанжалкаш, қариган чоғида қурумсоқ, ҳасис бўлмаслиги лозим. Юксак ахлоқли одам бутун борлигини олий мақсад йўлида, инсонга хизмат қилишга ва ҳақиқатни топишга бахшида этади.

Айтиш жоизки, Конфуцийнинг «Шуцзин» , «Шицзин» ҳамда «Луньюй» китобларидаги ҳикматлар оғзаки тарзда тарқалиб кетган. Уларни саводлилар ҳам, саводсизлар ҳам, болалар ҳам, кексалар ҳам билардилар. Конфуцийнинг тарафдорлари (шогирдлари) уларни тушунарли талқин қилиб беришар ва улар ҳикматли сўз тарзида оммавий тус олиб кетар эди.

Конфуций таълимоти ҳам сиёсат, ҳам маъмурият тизими, ҳам иқтисодий-ижтимоий жараёнларнинг муҳим калити, хитой ҳаёт тарзининг асоси, хитой жамиятининг ташкилий тамойилдир.

2500 йил давомида бу таълимот хитойликларнинг ақли, онги, ҳиссиётини шакллантириб келяпти, уларнинг эътиқоди, руҳияти, хулқи, фикрлаши, нутқи, тафаккури, турмуш тарзига таъсир этиб келяпти.

Буюк Муаллим. Файласуф ва дин ислоҳотчиси, Хитойдаги ахлоқий, сиёсий таълимот асосчиси Конфуцийни Қадимги Хитой ва бутун дунёда шундай атайдилар.

Ўйлаймизки, бу китобда жамланган ҳикматлар, бугун бизнинг юртимизда яратилган «Миллий истиқлол ғояси»да таъкидланган «ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга бўлган, инсониятга хос энг юксак маънавий ва жисмоний баркамолликни мужассам этган, уни ҳамиша эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоя» — комил инсон ғоясини ҳаётга татбиқ этишга хизмат қилади.

Ойбек Жўраев

Биринчи боб

ЎҚИ

1

Муаллим айтди:

– Ўқиш ва доим баркамолликка интилиш яхши эмасми? Узоқдан дўстларинг келса, қувонмайсанми? Машҳур эмаслиги алам қилмайдиган одам олижаноб эмасми?

2

Конфуцийнинг шогирди Ю Жо айтарди:

– Фарзандлик бурчини биладиган ва катталарнинг гапига кирадиган ҳукмдорнинг раъйига камдам-кам ҳолда қарши боради. Ҳукмдорнинг раъйига қарайдиган одамда умуман исёнкор руҳ бўлмайди. Олижаноб инсон насли ҳақида ўйлайди; илдиз мустаҳкам бўлса, йўл ҳам равон бўлади, фарзанд эътиборли ва катталарнинг гапига кирадиган бўлса – инсонийликнинг асоси шунда эмасми?

3

Муаллим шундай деди:

– Гапга чечанлик ва ёқимли чеҳра ҳамма вақт ҳам инсоний фазилатни билдиравермайди.

4

Муаллим Цзэн айтди:

– Мен ҳар куни ўзимга уч марта савол бераман: одамларга савоб бўладиган яхшилик қилдимми? Дўстларим билан муносабатим самимий бўлдимми? Олган таълимимга амал қилдимми?

5

Муаллим шундай деди:

– Мингта жанг аравасини ҳозирлаб беришга қурби етадиган ўлкани бошқаришда ҳар бир ишда пухта, адолатли

бўлиш, одамларни ҳурмат қилиш, тежамкор бўлиш, халқни фаслларнинг ўзгаришига қараб меҳнатга чорлаш лозим.

6

Муаллим айтади:

— Болалар уйда ота-оналарини ҳурмат қиладилар, кўчада катталарнинг гапига кирадилар, эҳтиёткор ва адолатли бўладилар, ҳаммани севадилар, мурувватли кишиларга яқин бўладилар. Шунда ҳам, имконияти бўлса, илм ўрганишга интиладилар.

7

Конфуцийнинг шогирди Бу Шань, айтган эди:

— Ҳиссиётдан эзгуликни аъло кўрадиган бутун умр ота-онаси хизматида бўлса, ҳукмдор олдида жонини қурбон қилишга тайёр турса, ёр-биродарлари билан тўғри сўз бўлса, одамлар уни гофил дейишса-дейишсин, мен ундай инсонни олим ҳисоблайман.

8

Муаллим айтарди:

— Агар олижаноб одамда қатъийлик етишмаса, унда са-лобат ҳам бўлмайди, демак, у билим олишга иштиёқманд эмас. Муҳими — ҳалол ва тўғри сўзли бўл, маслақдош бўлмаганлар билан дўстлашма ва камчиликларингни тузатишдан қўрқма.

9

Муаллим Цзэн шундай деган:

— Агар одамлар ўтганларни ёд этсалар, аждодларини унут-масалар, халқда яхши хислатлар янада камол топади.

10

Конфуцийнинг замондоши Цицинь, унинг шогирди Ци-гундан сўрабди:

— Муаллим қайси мамлакатда бўлмасин, доим у ердаги бошқарув амаллари билан қизиқади. Бу маълумотларни у ўзи қидириб топадими ё унга келтириб беришадими?

Цзигун жавоб берибди:

– Муаллим уларга ўзининг хушмуомалалиги, муносилиги, ҳурмат-эҳтиромга эгалиги, тежамкорлиги ва кўнгилчанлиги туфайли эришади. Маълумот қидиришда у бошқалардан ўзгача йўл тутмайдими?

11

Муаллим шундай деди:

– Кимки отаси ҳаётлигида унинг саъй-ҳаракатларига эътиборли бўлиб, вафот этганидан кейин унинг амалларига баҳо бериб, уч йил давомида отасининг йўлидан борса, ундай одам ота-онасини ҳурмат қиладиган саналади.

12

Муаллим Ю айтар эди:

– Маросимларни бажаришда энг муҳими уйғунлик. Уйғунлик қадимги подшоҳларнинг йўлини гўзал қилади, улар учун аҳамиятсиз ва улуғвор нарса бўлмайди. Аммо уйғунлик ҳамма вақт ҳам қўл келавермайди. Уйғунлик бўлса-ю, урф-одатларга тўғри келмаса, ундай уйғунликни ҳаётга татбиқ этиб бўлмайди.

13

Муаллим Ю шундай деди:

– Агар самимийликда адолатлилик, ҳаққонийликка яқин бўлса, ваъданинг устидан чиқиш мумкин. Агар одатга кўра иззат-ҳурмат кўрсатилса, уятга қолинмайди. Агар сенинг таянчинг ҳақиқатан ҳам яқин кишинг бўладиган бўлса, сен унга бўйсунининг мумкин.

14

Муаллим деди:

– Агар олижаноб киши овқат пайти нафсини қондиришни ўйламаса, уйдалигида саранжом-сарипталик ҳақида бош қотирмаса, иш жараёнида абжир бўлса, ўйлаб гапирса ва йўлини топиб олганлар билан яқинлашиб, ўзини ўнглаб олса, ундайлар ўқишни яхши кўрганлардан саналади.

Варианти:

Қорнини ўйламас олижаноб шахс,
Фақат ўз тинчини кўзлаб яшамас.
Шахдам хизмат қилар, гапи маъноли,
Улуғ йўлга ўзин тайёрлар доим,
Деса бўлар уни аъло ўқувчи.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

15

Цзигун сўрабди:

– Камбағаллик пайтида судралмайдиган, бойиб кетгач эса, босар-тусарини билмай қоладиганларни қандай баҳолайсиз?

Муаллим жавоб қилибди:

– Бу ёмон эмас, лекин одамнинг камбағаллигидан хурсанд бўлиши, бойиб кетгач эса, кибрга берилиб кетишини бир-бири билан қиёслаб бўлмайди.

Цзигун яна сўради:

– «Кўшиқлар Китоби» да шундай сатрлар бор:

У худди чархланган ва силлиқланган,
Сайқаланган, жило берилган.
Шу ҳақда эмасми сизнинг сўзингиз?

– Ҳа, Ци, – деди Муаллим. – Энди сен билан Кўшиқлар ҳақида ҳам гаплашиш мумкин: сен бирор нарса айтсанг, бундан кейин нима бўлишини билиб турасан.

16

Муаллим айтди:

– Одамларнинг сени билмаганлигига хафа бўлма, балки ўзинг одамларни билмаганлигинг учун хафа бўл.

Варианти:

Ташвиш чекма, танимаса сени одамлар,
Ташвиш чеккин одамларни танимасликдан.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

Иккинчи боб

ҲУКМДОР

1

Муаллим айтди:

– Нияти эзгулик қилиш бўлган ҳоким юлдузлар гуруҳи атрофида айланиб юрган, қотиб турган шимолий Қутб юлдузига ўхшайди.

Варианти:

Ким эзгулик йўли билан иш тутар экан,
У ўхшайда худди шимол Қутб юлдузига.
Ўз ўрнида нур сочади, муқим, улуғвор,
Порлаб турган юлдузларнинг орасида у.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

2

Муаллим шундай деди:

– Биттагина «Унинг фикри теран» сатрида уч юз Қўшиқ жамланган.

3

Муаллим айтди:

– Қонун бўйича бошқариш, жазолаш билан йўлга қўйилса, халқ сергакланадию ор-номус нималигини ўйламайди. Бошқариш эзгулик асосида бўлиб, урф-одатларга амал қилинса, халқ уялибгина қолмай, итоаткорлик ҳам қилади.

4

Муаллим айтди:

– Ўн беш ёшимда менда ўқишга иштиёқ туғилди; ўттиз ёшимда мен бир қарорга келдим; қирққа кирганимда шубҳа-гумонлардан ҳоли бўлдим; эллик ёшимда Фалак иродасини англадим; олтмишимда самимият, сидқидиллик мени забт этди; етмишга киргач, меъёрдан чиқмай, қалбим амрига кўра иш тутяпман.

5

Катгаларнинг Дилбари (Мэн Ицзи) «*фарзанд одоби нима?*» — деб сўради.

Муаллим дедик:

— Бу урф-одатларни бузмасликдир.

Кечроқ Конфуцийнинг шогирди Фань Чи муаллимни олиб кетаётганда у айтди:

— Катга Сунь мендан «*фарзанд одоби нима?*» — деб сўраганида, мен унга: «Бу — урф-одатларни инкор қилмаслик» дедим.

— Бу нима дегани? — сўради Фань Чи.

Муаллим жавоб берди:

— Ота-онангга урф-одатларга кўра хизмат қил, ўлганларида урф-одат бўйича кўм ва одатларга кўра қурбонликлар қил.

6

Улуғларнинг Жангариси, Мэн Ицзининг ўғли сўради: «*Фарзанд одоби нима?*»

Муаллим айтди:

— Бу — ота-оналарнинг «ишқилиб, болам касал бўлиб қолмасин-да» деб ғам чекиши.

7

Конфуцийнинг шогирди Цзию, «*Фарзанд одоби нима?*» деб сўради.

Муаллим жавоб қилди:

— Ҳозир *фарзанд одоби*, деганда фақат ота-оналарга меҳр кўрсатиш, уларга қараш тушунилади. Ҳайвонлар ҳам парвариш қилинади-ку. Иззат-икром кўрсатилмайдиган бўлса, иккисида фарқ бўлмади-ку?

8

Цзися «*фарзанд одоби нима?*» — деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

— Юз ифодаси — мана, энг қийин нарсаси. Бирор юмуш

тўғри келиб қолганда кичиклар уни бажаришга киришадилар. Шароб ва овқат келганда уни сийлаш фарзанд одобига кирадими?

9

Муаллим айтди:

– Мен Конфуцийнинг шогирди Хуэй билан эртадан кеч-гача суҳбатлашдим; у менинг барча гапларимни шак-шубҳасиз қабул қилди. Бу ҳол менга уни калтафаҳм қилиб кўрсатди. Аммо у, юриш-туриши, идрокига кўра, ақл-фаросатли экан. Хуэй – ақлли одам.

10

Муаллим шундай деди:

– Одам қаерга яширинсин?
Қилаётганлари кўришиб турса,
Ниятлари равшан бўлса,
Хоҳишлари маълум бўлса,
Қаерга ҳам яширинсин у?

11

Муаллим айтди:

– Эскиликни эъзозлаб, янгиликни эгаллаган одамгина муаллим бўла олади.

12

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон – қурол эмас.

13

Цзигун «*олижаноб инсон қандай бўлиши керак?*» – деб сўради.

Муаллим айтди:

– У сўзда, энг аввало, амални кўради, ундан кейин – айтилганни қилади.

14

Муаллим айтди:

— Олижаноб киши ҳамдард, хайрихоҳ, аммо ғаразгўйликдан ҳоли бўлади.

Авомлар ғаразгўй халқ, уларда хайрихоҳлик йўқ.

15

Муаллим айтди:

— Тафаккурдан ҳоли таълим — бекор гап,

Таълимсиз тафаккур — хавфли.

16

Муаллим айтди:

— Бировларнинг фикрига берилиб кетиш фақат зарар келтиради.

17

Муаллим айтди:

— Ю! (Конфуцийнинг шогирди) Билим нима эканлигини сенга айтайми?

Билган нарсангни билим ҳисобла, билмаганингни эса билмаслик сана. Мана буни билим дейдилар.

18

Цзичжан (Конфуцийнинг шогирди) маош деб ўқиди ва Муаллим унга шундай деди:

— Кўпроқ тинглашга ҳаракат қил, ноаниқликларни унут, қолган нарсалар ҳақида билиб гапир — ана шунда камроқ айбланасан. Кўпроқ кузатувчан бўл ва хавф-хатардан йироқ бўл, қолганларида эҳтиёткор бўл — ана шунда камроқ афсусланасан. Агар сенинг гапларинг учун камроқ айблалса ва ўз ҳаракатларинг учун камроқ афсуслансанг, ана шунда сен маошга эга бўласан.

19

Лу ўлкасининг хоқони Айгун, сўради:

— Нима қилсам халқ менга итоаткор бўлади?

Конфуций жавоб қилди:

– Диёнатли одамларни қўлласанг ва уларни диёнатсизлардан аъло кўрсанг, халқ сенга бўйсунди. Агар диёнатсизларни қўллаб, уларни диёнатлилардан афзал кўрсанг, халқ сенга итоат қилмайди.

20

Кичикларнинг Саховатлиси (князь Цзи Канцзи) халқ хурмат-эҳтиромли, садоқатли ва илҳомбахш бўлиши учун нима қилиш керак? – деб сўради.

Муаллим айтди:

– Жиддий бўл, шунда халқ сени хурмат қилади; фарзанд ва ота бурчига амал қил, шунда у сенга садоқатли бўлади, лаёқатли кишиларни қўллаб-қувватла, билмаганларга ўргат, шунда халқ илҳомланади.

21

Кимдир Конфуцийдан сўради:

– Нима учун сиз давлат бошқарувида иштирок этмайсиз?

Муаллим жавоб қилган экан:

– «Ривоятлар» китобида айтилган: «Ота-оналарингга нисбатан иззат-эҳтиром билдирасан! Сен уларни хурмат қиласан, ака-укаларинг билан самимий муносабатдасан ва буларнинг ҳаммасини бошқарув амалларида кўрсатяпсан» . Шу ҳам давлат бошқарувига киради. Бунинг учун давлат хизматига ўтиш шартми?

22

Муаллим айтди:

– Одамга ростгўйлик на ҳожат? Билмайман, бу нарса мумкинми экан? Агар катта ёки кичик араванинг шотиси маҳкамланмаса, ундан фойдаланиб бўладими?

23

Цзичжан «*ўнта авлод ўтгандан кейин нима бўлишини билиш мумкинми?*» – деб сўради.

Муаллим унга жавоб берди:

— Инъ хонадони Ся хонадони тамойиллари асосига қурилган.
Ундан нимани сақлаб қолди-ю, нимани қўшди — би-
лиш осон;

Чжоу хонадони Инъ урф-одатларига таянган,

Ундан нимани сақлаб қолди-ю, нимани қўшди? — би-
лиш осон;

Чжоудан кейин келадиган авлод ҳақида ҳам, балки юзлаб
авлодлар ўтгандан кейин ҳам билса бўлади.

24

Муаллим айтди:

— Бегона руҳга қурбонлик қилиш — хушомадгўйлик.

Адолат билан иш юритиш керак бўлганда тек туриш —
қўрқоқлик.

Учинчи боб

САККИЗ САФ БЎЛИБ

1

Конфуций Кичик саройида Фалак Ўғли саройидагидек саккиз саф бўлиб рақс тушишлар ҳақида айтган эди:

– Агар шунга чидаш мумкин бўлса, яна нимага чидаш мумкин эмас?

2

Лу вилоятидаги учта – Кичик, Ўрта ва Катта хонадон «Аҳил» мадҳияси мусиқаси остида қурбонлик ашёларини йиғиштирдилар.

Муаллим бу ҳақда шундай деди:

– Қасрда князлар хизматда бу кун,

Фалак Ўғли гўзал ва жиддий.

– Бу сўзлар учта хонадондаги саъй-ҳаракатларига тегишлими?

3

Муаллим айтди:

– Инсон бор туриб, инсонийлик қилинмаса, урф-одатларнинг нима кераги бор? Инсон бор туриб, инсонийлик қилинмаса, мусиқанинг ҳам нима кераги бор?

4

Конфуцийнинг суҳбатдошларидан бири – Линь Фан «урф-одатнинг асосини нима ташкил қилади?» – деб сўради.

Муаллим жавоб қилди:

– Қандай ўринли савол! Урф-одатга амал этилаётган маҳалда тежамкорлик исрофгарчиликдан афзал; мотам маросими пайтида дардкашлик ҳисси синчковликдан афзал.

5

Муаллим айтди:

– Жоҳилсиз Хитой заминида яшаётганлардан кўра, хоқон хизматидаги жоҳилларга қийин.

6

Кичик князь Буюк Тайшань тоғига атаб қурбонлик қилди ва Муаллим шогирди Жань Юдан сўради:

– Сен уни бу йўлдан қайтармадингми?

– Қўлимдан келмади, – деди Жань Ю.

Муаллим айтди:

– Афсус! Наҳот, сенингча, Буюк Тайшань яхши-ёмонни фарқлашда Линь Фандан нўноқ бўлса?

7

Муаллим айтди:

– Олижаноб киши ҳеч қаерда беллашмайди, мажбур бўлиб қолганда, камондан отиш бўйича тортишиши мумкин; ўшанда ҳам майдонга тушиб, саломлашади ва рақибга тан беради; майдондан чиққач, бирга вино ичади. У ҳатто беллашаётганида ҳам олижаноблигича қолади.

8

Цзися сўради:

– «Кўшиқлар китоби» даги мана бу сатрлар нимани билдиради:

Юзидаги кулдиргичи шайдо қилади,
Хумор кўзлар нури эса мафтункор,
Оқлиги-чи? Унда ҳамма рангдан бор.

– Оқнинг ранг-баранглиги – бу иккиламчи нарса, – жавоб қилди Муаллим.

– Урф-одат ҳам иккиламчими? – сўради Цзися.

Муаллим айтди:

– Фақат сенгина мени тушунасан!

Энди сен билан Кўшиқлар ҳақида гаплашиш мумкин.

9

Муаллим айтди:

– Мен Ся урф-одатлари ҳақида гапириб беришим мумкин эди, фақат Ци ўлкасида гувоҳлар етишмаяпти; Мен Инь урф-одатлари ҳақида гапириб беришим мумкин эди, фақат

Сун ўлкасида гувоҳлар етишмаяпти; сабаби — бу ҳақда ёзувлар қолдирилмаган ва гувоҳлик берувчилар йўқ. Акс ҳолда, мен ҳамма сўзларимни тасдиқлаб берардим.

10

Муаллим айтди:

— Мен шоҳона қурбонлик пайтида, шаробхўрлик бошланганида, у ерда бўлаётган воқеаларни кўргим келмайди.

11

Шоҳона қурбонликнинг моҳияти ҳақида кимдир сўради:

Муаллим жавоб қилди:

— Буни мен билмайман, агар бирортаси билганида эди, у худди шу ердагидек Заминни бошқарган бўларди.

Шундай деб у кафтини кўрсатди.

12

Муаллим худди кимнинг шарафига қурбонлик қилинаётганлигини кўриб тургандай, худди қурбонлик аталган руҳларни кўриб тургандай эди. У деди:

— Агар қурбонлик келтиришда мен қатнашмаган эканман, демак, мен учун унинг ўзи ҳам бўлмаган.

13

Вэй вилояти ҳокимининг маслаҳатчиси Вансунь Цзя сўради:

— «Уйнинг жануби-ғарбий бурчагидан кўра, уй руҳига хушомад қилган фойдалироқ», дегани нимани билдиради?

— Бу нотўғри гап, — жавоб қилди Муаллим. — Фалак олдида гуноҳкорлар ҳеч кимга ибодат қила олмайди.

14

Муаллим айтди:

— Чжоу хонадони ўзларидан олдинги икки шоҳлик даврини кўрди, шунинг учун ҳам у маърифатпарварлиги билан машҳур. Мен Чжоуни тан оламан.

15

«Буюк» ибодатхонасига кириб, Муаллим у ерда бўлаётган нарсалар ҳақида сўради.

Кимдир сўз қотди:

— Ким экан ўша цзоуликнинг ўғли (*Конфуций*) ни ҳамма урф-одатларни билади деган? «Буюк» ибодатхонасига кириб, у ерда юз бераётган нарсалар ҳақида сўроқлаяпти?

Буни эшитиб, Муаллим жавоб берди:

— Урф-одатнинг маъниси ҳам шу.

16

Муаллим айтди:

— Камондан ўқ отишнинг моҳияти — мўлжалга теккизиш, чунки ҳар ким ҳар хил куч билан отади.

Аждодларимизнинг йўли ўзи шундай.

17

Цзигун ойнинг биринчи куни эълон қилинганида қўйни қурбонлик қилишни тўхтатиш зарурлигини хоҳларди.

Муаллим унга қаршилиқ қилиб:

— Сен, Ци, битта қўйни қизганяпсан,

Мен эса урф-одатга ачиняпман.

18

Муаллим айтди:

— Ҳамма урф-одатларга амал қилган ҳолда хоқон хизматида бўлсанг, одамлар бунда хушомадгўйликни кўрадилар.

19

Лу ҳокими князь Қаттиқ (*Дингун*) хоқон фуқароларини қандай бошқарганлиги, фуқароларнинг эса хоқонга қандай хизмат қилганликлари ҳақида сўради. Конфуций жавоб қилди:

— Хоқон урф-одатларга амал қилган ҳолда фуқароларни бошқаради; фуқаролар ҳам хоқонга рўйрост хизмат қиладилар.

20

Муаллим айтди:

– «Қўшиқлар китоби» даги «Балиқчи қушлар қичқириғи» етарли даражада хушнуд қилади ва юрагингни эзиб, қайғуга чўмдиради.

21

Князь Мотамсаро Хотира Конфуцийнинг шогирди Цзай Водан Ер Қурбонгоҳи ҳақида сўради. Цзай Во жавоб берди:

– Буюк хоқон Ся қарагайдан фойдаланган, инликлар кипарисдан, чжоуликлар эса каштанни танлаганлар – халқ қўрқинчдан титраб-қақшасин деб.

Муаллим, буни эшитиб, шундай деди:

– Бўлар иш бўлди, изоҳ керакмас,

Воқеа юз бериб бўлди, бас:

Бунинг учун айблашга ҳам йўқ ҳожат.

22

Муаллим айтди:

– Гуань Чжун анча қобилиятли одам эди.

Кимдир сўради:

– У тежамкор эмасми эди?

Муаллим эътироз билдирди:

– Унинг «Уч қайтим» минораси ва турли лавозимлари бўла туриб, қандай тежамкор бўлсин?

– Урф-одатлардан у беҳабармиди?

– Хоқоннинг саройига кираверишда тўсиқ ўрнатилган эди, Гуань ҳам уйи олдига шундай тўсиқ ўрнатди; хоқоннинг бошқа давлат арбоблари билан учрашганида фойдаланиладиган тагкурсиси бўларди. Унга шароб қуядиган косалар тўнтариб қўйиларди. Гуань ҳам худди шундай тагкурси ясаб олди. Гуань урф-одатларни шунчалик билса, ким улардан беҳабар бўлар? – деган жавоб эшитилди.

23

Лу вилоятидаги бир кекса бастакор билан мусиқа ҳақида суҳбатлашар экан, Муаллим айтди:

– Ҳа! мусиқа! Уни билиш керак! Аввал уни ижро этадилар – у қандайдир яхлитлик, ундан кейин эса, худди бирор аралашмасиз, қандайдир ёруғ, равшан ва қандайдир тўхтовсиз. Беҳад давом этаётгандай бўлади.

24

И вилояти кўриқчиси учрашув ҳақида сўраб, шундай деди:
– Шу пайтга қадар мен бу ерга келган ҳар бир олижаноб инсон билан учрашишга муяссар бўлганман.

Шогирдлар у билан таништирдилар.

Чиқиб кетаётиб, у деди:

– Намунча сиз ҳамма нарсанинг ўткинчи эканлигига қайгурмасангиз? Осмону фалакка йўл азалдан йўқ ва яқинда Фалак Муаллимни ҳам кўнғироқ қилиб олади.

25

Муаллим «Баҳор» мусиқаси ҳақида гапирарди: бу мусиқада ҳамма нарса гўзал, ҳаммаси яхши; «Жангари» мусиқаси ҳақида ҳам сўзлади: бу мусиқада ҳамма нарса гўзал, ҳаммаси яхши.

26

Муаллим сўради:

– Хоқон бўла туриб, мурасасизлик кўрсатса, маросим ижроси пайтида унга иззат-ҳурмат кўрсатмаса ва мотам маросимида ҳамдард бўлмаса, нима дейиш мумкин?

Тўртинчи боб

ОДАМГАРЧИЛИК БОР ЖОЙДА...

1

Муаллим айтди:

– Одамгарчилик бор жойда – ҳамма нарса гўзал. Қандай қилиб ақли одам имкони бўла туриб, бу жойларга ташриф буюрмасин?

2

Муаллим шундай деди:

– Одамгарчиликдан маҳрум бўлган киши узоқ муддат камбағалликда қолмайди, узоқ муддат хотиржам бўлолмайди. Бамаъни одам учун одамгарчилик – ҳузур, донишмандга эса у фойданинг кони.

3

Муаллим айтди:

– Фақат инсоний зотгина одамларни ҳам сева олади, ҳам улардан нафратлана олади.

4

Муаллим айтди:

– Одамгарчиликка интилиш инсонни ҳамма ёмонликлардан тозалайди.

5

Муаллим айтди:

– Машҳурлик ва бойлик, бу – одамлар эгаллашга интилаётган нарсалар; агар у қингир йўллар билан орттирилган бўлса, олижаноб инсон унинг баҳридан ўтади. Камбағаллик ва хўрланиш – одамлар учун энг нафратли нарсалар. Агар бу адолатсиз бўлса, олижаноб одам ундан ҳазар қилмайди. Олижаноб киши қандай қилиб ном қозониши мумкин – агар у одамгарчиликни инкор қилса? Олижаноб одам ҳатто овқат пайтида ҳам инсонийлигича қолаверади: Шошилаётганида ҳам у билан, хавф-хатарда ҳам у билан.

6

Муаллим айтди:

— Одамгарчиликлиги хуш ёқадиган ва ҳайвонийлигидан қийналадиган одамни ҳозирча учратмадим. Одамгарчилик хуш ёқадиган одамдан ҳали биров ўтиб кетмаган. Ваҳшийликдан қийланадиган одам одамгарчилик кўрсатади ва ҳар қандай ваҳшийликдан нари бўлишга интилади. Бирор киши кун бўйи одамгарчилик кўрсатишга қодир бўлармикан? Мен бунинг учун кучқуввати етадиган бундай одамларни учратмадим. Бундай одамлар бордир, лекин мен ундайларни учрата олмадим.

7

Муаллим айтди:

— Ҳар ким ўзининг гаразгўйлиги туфайли адашади. Одамнинг хатосига қарасанг — унинг одамгарчилик даражасини билиб оласан.

8

Муаллим айтди:

— Эрталаб йўл дарагини эшитган киши кечқурун тинчгина бу дунёни тарк этиши ҳам мумкин.

9

Муаллим айтди:

— Йўлга чиқаётиб иштаҳасининг йўқлиги ва кийимининг ёмонлигидан уялган одам билан гаплашмасанг ҳам бўлаверади.

10

Муаллим айтди:

— Осмону Фалак юмушларида олижаноб киши ҳеч нарса ни аямайди ва ҳеч нарсага эътиборсиз қарамайди, аммо адолатлилик — унинг мезони бўлади.

11

Муаллим айтди:

— Олижаноб инсон хайрихоҳлик кўрсатишга интилади, Авом одам ўз ерини соғинади; Олижаноб инсон жазоланишни афзал кўради, Авом одам раҳм-шафқатга умид қилади.

12

Муаллим айтди:

– Фақат фойда кўриш кўзланса, зарар кўпайтирилади.

13

Муаллим айтди:

– Урф-одатга кўра кўнгилчанлик билан давлатни бошқарганда қандай қийинчиликлар учратди? Урф-одатга кўра кўнгилчанлик билан давлат бошқаруви қийин бўлса, ундай урф-одатнинг нима кераги бор?

14

Муаллим айтди:

– Ўз ўрнингни топа олмасанг, ғам ема,
Камол топмаганлигинг ҳақида қайғургин;
Сени ҳеч ким танимаса, ғам ема,
Аммо машҳур бўлиш учун доимо интил.

Варианти:

Ҳаётда ўрним йўқ деб асло чекма ғам,
Ўзингни барқарор этмоққа тириш.
Агар сени ҳеч ким танимаса ҳам,
Кўпчиликка машҳур бўлишга кириш.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

15

Муаллим айтди:

– Шэнь! Менинг йўлим бутунлай санчилган.

Муаллим Цзэн унга эътироз билдирди.

У чиқиб кетгач, шогирдлари сўрадилар:

– Бу нима дегани?

Муаллим Цзэн жавоб берди:

– Муаллимнинг йўли қалбининг қаъригача фақат раҳм-шафқатдан иборат.

16

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон адолатни англайди.
Авом одам-чи? Фақат фойдани.

17

Муаллим айтди:

– Мўмин-қобил одамни учратсанг, унга ўхшашга интил;
ноқобил одамни кўрсанг, ўз ичингга кир.

18

Муаллим айтди:

– Ота-онанг хизматида бўлганигда
Ҳалим бўл, юмшоқ гапир;
Сўзинг уларга ёқмаса ҳам,
Ҳурмат қил, гап қайтарма;
Хафа бўлишган чоқда сен норози бўлма.

Варианти:

Ота ва онангга қилганда хизмат,
Қилмагин уларга панду насиҳат.
Нени хоҳласалар этгин жо-бажо,
Сўзлари ёқмаса жеркима асло.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

19

Муаллим айтди:

– Отанг-онанг тирик экан.
Улардан узоқ кетма,
Агар кетсанг, жойинг тайин бил.

Варианти:

Ота-онанг ҳали ҳаёт бўлган чоқ,
Сира кета кўрма улардан узоқ.
Мабодо кетсанг ҳам аниқ жойда тур,
Излатма ўзингни бўлсанг гар зарур.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

20

Муаллим айтди:

– Отаси вафотидан кейин уч йил давомида унинг йўлини ўзгартирмаган фарзанд ота-онасини хурмат қилувчи саналади.

21

Муаллим айтди:

– Ота ва онанинг ёшини билмаслик мумкин эмас; бу ўғил учун – ҳам қувонч ҳам ташвиш.

22

Муаллим айтди:

– Аждодлар индамай туришни афзал билишган, Сўз кетидан улгурмай қоламиз, деб уялишган.

23

Муаллим айтди:

– Оғир, босиқ одамнинг хатоси ҳам кам бўлади.

24

Муаллим айтди:

– Олижаноб киши содда гапиришга, моҳирлик билан ишлашга интилади.

25

Муаллим айтди:

– Яхши фазилат ёлғиз бўлмайди, албатта, унинг қўшни-си ҳам бўлади.

26

Цзию айтди:

– Ҳоким билан яқинсан,
Мана, уятга қолдинг;
Дўстинг билан яқинсан –
Дўстликдан ҳам айрилдинг.

Бешинчи боб

ГУНЬЕ ЧАН

1

Муаллим шогирди Гунье Чанга деди:

— Мана буни куёв деса арзийди. Тўғри, у ўтириб чиққан, лекин бу унинг айби эмас.

Ва қизини унга берди.

2

Муаллим шогирди Нань Жун тўғрисида шундай деди:

— Мамлакатда йўл борлигида уни рад қилишмайди; мамлакатда йўл йўқлигида у ўзини жазодан четга олади.

Ва унга акасининг қизини берди.

3

Муаллим шогирди Цзицзян ҳақида шундай деди:

— Ваҳ, бу олижаноб инсон! Лу вилоятидаги олиҳиммат кишиларсиз у бундай даражага қандай эриша олар эди?

4

Цзигун сўради:

— Мен қанақа одамман?

Муаллим жавоб берди:

— Сен бамисоли бир идишсан.

— Қанақа идиш?

— Қимматбаҳо қурбонлик идиши.

5

Кимдир айтди:

— Конфуцийнинг шогирди Юн одамгарчилиги бор одам, лекин гапга чечан эмас-да.

Муаллим айтди:

— Гапга чечанлик унга на ҳожат? Маҳмадоналикни ҳимоя воситаси деб ўйлайдиганлар кўпинча нафратга лойиқ бўла-

дилар. Билмадим, одамгарчилик борми ўзи унда, аммо унга гапга усталик керакмикан?

6

Муаллим шогирди Цидяо Кайни бирор ишга киришни таклиф қилганида, у жавоб қилди:

– Бу масалада мен ҳали ўзимга унча ишонмайман.
Жавоб муаллимни қониқтирди.

7

Муаллим айтди:

– Йўл – юришда эмас... Солга тушаман-да, денгиз томон сузиб кетаман.

Менга Ю ҳамроҳ бўлмасми экан?

Цзилу бунга эшитиб хурсанд бўлди.

Муаллим эса гапини давом эттирди:

– Мана Юни олинг...У жасоратда мени ортда қолдиради, лекин сол яшаш учун ёғочни ҳеч қаердан топа олмайди.

8

Катталар хонадонидаги Жангари Цзилунинг одамгарчилиги ҳақида сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Билмайман.

Аммо у саволини яна қайтарди.

Муаллим тушунтирди:

– Юни мингта жанг араваси ҳозирлай оладиган мамлакатга юбориб, жангга бошлиқ қилиб тайинлаш мумкин. Аммо унда одамгарчилик борми-йўқми, билмайман.

– Цю-чи? У инсонийми?

– Цюни минг оилали қишлоққа оқсоқол ёки юзта жанг араваси бера оладиган жойга бошқарувчи этиб тайинлаш мумкин. Аммо одамгарчилик хусусияти унда борми-йўқми, билмайман, – деди Муаллим.

– Шогирдингиз Чи инсонийми?

– Чи белни маҳкам боғлаб, тахт олдида туриб, меҳмон кутиб олишга чечан. Аммо сўраган нарсанг хусусияти унда борми-йўқми, билмайман.

9

Муаллим Цзигундан сўради:

– Икковингиздан қайси бирингиз яхшисиз: сенми ё Хуэйми?

Цзигун жавоб берди:

– Мен ўзимни Хуэй билан тенглаштиришга журъат қила олмайман. Хуэй бир нарсани эшитса, ўнта нарсани билади; мен эса бир нарсани эшитсам, фақат иккинчи нарсанигина биламан.

Муаллим айтди:

– Тенг эмассан, тўғри, сен унинг тенги эмассан.

10

Цзай Юй куппа-кундузи ухлаб қолибди.

Муаллим айтди:

– Чириган ёғочга нақш, гул сололмайсан, деворни гўнг билан сувай олмайсан. Мен Юйнинг нимасига ўпкалай?

Варианти:

Чириган ёғочга нақш солиб бўлмас,
Деворни гўнг билан оқлаб бўлмайди.
Беғам шогирдга ҳам беҳудадир панд.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎЗАС, 2008.21.03)

Муаллим яна деди:

– Авваллари мен одамлар билан шундай гаплашардим: гапларига қулоқ солиб, ишни бажаришларига ишонардим; энди эса бошқача йўл тутяпман — гапларига қулоқ солиб, ишни қачон бажаришлигини кутиб тураман. Мени Юй шунга мажбур қилди.

Варианти:

Олдинлари одамлар-ла алоқада мен
Гапларига ишонардим, ваъда беришса.
Энди эса, одамлар-ла алоқада мен
Гапларини тинглайману кутиб тураман —
Токи улар ваъдаларин қилгунча адо.
Бу одатга олиб келган — беғам шогирдим

(М.Худойқулов таржимаси. ЎЗАС, 2008.21.03)

11

Муаллим айтди:

– Мен ҳозирча мустаҳкам, букилмас иродали одамларни учратмадим.

Кимдир айтди:

– Шогирдингиз Шэнь Чэн...

Муаллим эътироз билдирди:

– У шунча кўп нарсани хоҳлайдики,

Қандай қилиб иродали бўлсин!

12

Цзигун айтди:

– Бошқаларнинг менга қилмасликлари учун, ўзим хоҳламаган нарсани бошқаларга қилишни ҳам хоҳламайман.

– Ци, бу сенинг қўлингдан келмайди, – деди Муаллим.

13

Цзигун деди:

– Муаллимимизнинг маърифатпарварлигини танамизга сингдиришимиз мумкин, аммо одамгарчилик ва Фалак ишлари ҳақида ундан бирор нарса эшитмайсан.

14

Цзилу бирор нарса ҳақида эшитиб, уни ҳозирча бажара олмаганлигидан, яна бирор нарса тўғрисида эшитиб қолишдан кўрқарди.

15

Цзигун сўради:

– Нима учун Вей ўлкасидаги амалдор Кун Вэньци ўлганидан кейин «маърифатли» унвонига эга бўлди?

Муаллим жавоб қилди:

– У зеҳни ўткир, билимга чанқоқ бўлган ва бошқалардан сўраб ўрганишдан уялмаган, шунинг учун уни «маърифатли» деб атаганлар.

16

Муаллим Чжэн вилоятидаги амалдор, олижаноб Цзичаннинг тўрт фазилати ҳақида шундай деди:

— У иззат-ҳурматда яшади,
Давлат ишларида обрў қозонди,
Оддий халққа хайрихоҳ бўлди,
Адолат юзасидан иш юритди.

17

Муаллим айтди:

— Мана, Ци вилоятидаги мансабдор Янь Пинчжун одамлар билан яхши гаплаша олди: аввалги дўсти билан хушмуомалада бўлди.

18

Муаллим айтди:

— Цзан Маърифатли уйига катта тошбақа олиб келди. Уйнинг Арконларига сув ўтларининг расми солинган ва тоқи равоқи тоғ шаклидаги нақшлар билан безатилган. У қанчалик ақлли эди!

19

Цзичжан сўради:

— Вазир Цзивэнь қанақа одам бўлган: у уч марта лавозимга эга бўлиб, хурсандчилигини билдирмади; уч марта лавозимни тарк этиб ҳам, хафа бўлганлигини кўрсатмади ва янги вазирга қилган ишлари ҳақида маълумотлар берди?

Муаллим жавоб берди:

— У ҳалол инсон бўлган.
— Унда одамгарчилик ҳам бўлганми?
— Билмайман; у қандай инсон бўлиши мумкин?
— Чэнь Маърифатли-чи? У қандай одам бўлган? Унинг қирққа яқин оти бўлган. Цуй хоқон Цининг жонига қасд қилганидан кейин ҳаммасини ташлаб қочиб кетган. Бошқа вилоятга кетиб, «Бу ердагилар бизнинг Цуйга ўхшаб кетар экан», деб у ердан ҳам қочди. Яна бошқа бир ўлкага бориб,

яна «Бу ердагилар бизнинг Цуйга ўхшаб кетар экан», деб у ердан ҳам кетди.

Муаллим жавоб берди:

- У ҳалол-пок инсон эди.
- Унда одамгарчилик бор эдими?
- Билмайман; у қандай инсон бўлиши мумкин?

20

Лу вилоятидаги мансабдор Цзи Маърифатли бирор ишни бошлашдан аввал уч бор ўйлаган.

Муаллим буни эшитиб айтди:

- Икки бор ўйласа ҳам етарди.

21

Муаллим айтди:

– Вэй вилоятидаги мансабдор Нин Жангари мамлакатда йўл борлигида оқилона, йўл йўқлигида бемаъни тутарди ўзини. У билан ақлда тенглашиш мумкин-у, лекин ақлсизлиги – куракда турмайди.

22

Муаллим Чэнь вилоятида эканлигида ҳайратланиб:

– Мен қайтаяпман! Қайтаяпман! – деди. – Менинг фарзандларим бебош ва бетакалуф бўлиб кетишибди. Улар камолот чўққисига чиқишди, аммо чегарани унутган кўринишади.

23

Муаллим айтди:

– Катта Тўғри (*Бо И*) билан Кичик Тенг (*Шу Ци*) – ака-ука шаҳзодалар – ёмонликни билмадилар, шунинг учун ҳам, деярли ҳеч ким уларга ёмонликни раво кўришмаган.

24

Муаллим сўради:

– Ким айтибди Лу вилоятининг фуқароси Вэйшэн Гаони тўғри одам деб? Кимдир ундан сирка сўраганида, сиркани кўшнисидан олиб берибди.

25

Муаллим айтди:

— Чиройли сўзлар, мулойим чеҳра, иззат-икром — буларнинг барчаси солномачи Цзо Цюминни ҳам, мени ҳам уятга соларди. Ичингда лаънатланадиган одам билан дўстлашиш Цзо Цюминни ҳам, мени ҳам уятга қўярди.

26

Янь Юань ва Цзилу Муаллим қаршисида туришарди.

Муаллим уларга таклиф қилди:

— Нега ўз хоҳишларингизни айтмаяпсизлар?

Цзилу жавоб қилди:

— Менинг аравам, отим ва мўйнали кийимим бўлсайди, уларни дўстим билан баҳам кўрардим ва улар эскириб, ишдан чиқиб қолганда хафа бўлмасдим.

Янь Юань эса шундай деди:

— Мен ўзимдаги яхши нарсаларим билан мақтанмаган ва барча хизматларимни яширган бўлардим.

Кейин Цзилу сўради:

— Муаллимнинг хоҳишини эшитсак бўларди.

Муаллим деди:

— Кексаларга дам бериш,
Дўстлар билан самимий бўлиш,
Ёшларга ғамхўрлик кўрсатиш.

27

Муаллим ҳайратланиб деди:

— Ҳаммаси тамом! Хато қилганини била туриб, ичида ўзини қийидиган одамни кўрмадим!

28

Муаллим айтди:

— Ҳар бир қишлоқда билимга чанқоқликда эмас-ку, ҳалоллик ва самимийликда мендан қолишмайдиган ўнта уйлик одам доим топилади.

Олтинчи боб

МАНА ЮН...

1

Муаллим айтди:

– Мана Юнни олайлик, унинг юзини жанубга қаратиб қўйиш мумкин.

Чжунгун муаллим Катта Тут (Цзи Сан Боцзи) тўғрисида сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Унинг имконияти бор: унга эркинлик, бамайлихотирлик хос.

Чжунгун яна сўради:

– Давлатни бошқаришда эркин бўлиш, иззат-икром меъёрларига қатъий амал қилиш мумкин эмасми? Ўзини эркин тутаётган ва бамайлихотир иш юритаётган одам эркинликка йўл бермайдими?

– Юн тўғри гапиради, — деди Муаллим.

2

Лу хоқони Айгун Муаллимдан *«шогирдларидан қайси бири ўқишга иштиёқманд?»* деб сўраганида у жавоб берган эди:

– Ян Хуэй. Ўқиш — унинг жони-дили бўлиб, у ҳеч кимга аччиқ қилмас, қилган хатоларини такрорламас эди. Бахтга қарши, умри қисқа экан, ҳаётдан бевақт кўз юмди. Ҳозир унақалар йўқ. Ўқишга иштиёқмандларнинг борлигини эшитмадик.

3

Цзихуа Ци вилоятига юборилди. Конфуцийнинг шогирди — Муаллим Жань онаси учун дон сўраб келди.

Муаллим жавоб берди:

– Керагидан кўпроқ бер.

У яна сўради:

– Илтимос, яна бироз қўшилса...

— Икки ҳисса бер, — деган жавоб бўлди.

Муаллим Жань юз баравар кўп берди.

Муаллим айтди:

— Ци вилоятига кетаётганида Чининг отлари тўқ, ўзи мўйнали кийимларда эди. Мен эшитардимки, олижаноб киши одамларга уларнинг бой чоғида эмас, камбағаллигида ёрдам беради.

4

Конфуцийнинг шогирди — Юань Си Муаллимнинг уйида бошқарувчилик қилганида, Муаллим унга бир неча қоп дон берди. Юань Си уларни қабул қилмади.

Муаллим айтди:

— Қўлимни қайтарма, уларни ол-да, қўшнилариингга, ҳам-қишлоқларингга ёрдам қил.

5

Муаллим Чжунгун ҳақида шундай деди:

— Майли, одамлар хоҳламаса-хоҳламасинлар, тўғри шохли ва малла буқалардан ҳам бош тортадиларми?

6

Муаллим айтди:

— Бошқалардаги одамгарчилик фақат бир кунга ёки бир ойга зўрға етганда, Хуэй қалбидаги одамгарчилик билан уч ойлаб ажрала олмаган.

7

Кичиклар сулоласидаги Нажотбахш сўради:

— Чжун Юни давлат бошқарувига жалб қилса бўладими?

Муаллим жавоб берди:

— Ю — қатъиятли одам. Унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ.

— Цини давлат бошқарувига жалб қилса бўладими?

— Ци — ақлли одам. Унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ.

— Цюни давлат бошқарувига жалб қилса бўладими?

— Цю кўп нарсани билади. Унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ.

8

Кичик князь Минь Цзицзянга одам юбориб, уни ўз қишлоғи Бига оқсоқол этиб тайинланишини айтди. Аммо Минь Цзицзян князнинг одамига деди:

– Сен менинг номимдан чиройли сўзлар билан рад жавобини бер. Агар мени яна чақирадиган бўлса, Вэнь дарёсининг нариги томонига кўчиб кетаман.

9

Конфуцийнинг шогирди – Боню оғриб қолди. Муаллим уни кўргани борди. Дераза ортидан унинг қўлини олиб, деди:

– Афсус! Жони узиладиган кўринади! Пешона! Шундай инсонни шундай касаллик йиқитди! Шундай инсонни шундай касаллик йиқитди!

10

Муаллим айтди:

– Қандай ажойиб одам Хуэй! Ғариб тор кўчада яшайди. Емиши – бир сиқим дон ва бир чўмич сув. Бошқалар бу қийинчиликларга чидай олмас эди. Хуэй бу қувончга доим лойиқ. Қандай ажойиб одам Хуэй!

11

Жань Цю айтади:

– Сизнинг йўлингиз менга ёқади, лекин менинг кучим етмайдиганга ўхшайди.

Муаллим айтди:

– Кучи етмаганлар ярим йўлда қолиб кетади. Сен бўлсанг, ҳали қадам ташлаганинг ҳам йўқ.

12

Муаллим Цзисяга уқтирди:

– Сен, олижаноб одамга ўхшаб, олим бўл. Авом одамлардай ўқиган бўлма.

13

Конфуцийнинг шогирди — Цзию, Учэн бошқарувчиси этиб тайинланганида Муаллим ундан сўради:

— Қани, айт-чи, ўзингга бирортасини танлаб олдингми?

Цзию жавоб берди:

— Ҳа, Таньтай Меминни. У қинғир йўлларга юрмайди, менинг уйимга фақат хизмат юзасидан келади.

14

Муаллим айтди:

— Мэн Чжифань мансабдор, камтар одам бўлган. Қўшин чекинаётганда аръергардда — қўшин ортида — турган, аммо шаҳарга киришда отни қамчилаб, деган: «Мен орқада қолишни хоҳламагандим, фақат отим тез юрмади».

15

Муаллим айтди:

— Бизнинг давримизда Сун шаҳзодаси Чжао каби хушрўй, гапга қоҳин Чжу То каби уста бўлмасанг, кулфатдан бошинг чиқмайди.

16

Муаллим айтди:

— Ким эшикдан фойдаланмай ташқарига чиқа олади? Аммо нега шу йўлдан юрмайдилар?

17

Муаллим айтди:

— Соддадилнинг моҳияти пардоздан Аркон,
Авомнинг пардози — моҳиятдан,
Фақат олижаноб инсон қалбида
Моҳият ва пардоз ўзаро уйғун.

18

Муаллим айтди:

— Одамлар тўғри бўлганликлари учун ҳам яшайдилар. Ёлғончининг яшовчанлиги ва омонлиги, бу — фақат тасодиф.

19

Муаллим айтди:

– Билмоқ – хоҳламоқ эмас,
Хоҳламоқ – завқланмоқ эмас.

20

Муаллим айтди:

– Ўртача одамдан ўзини баланд олган киши билан доно одам тўғрисида гаплашиш мумкин, аммо ундан паст киши билан эса донолар тўғрисида гаплашиб бўлмайди.

21

Фань Чи «*билим нима?*» – деб сўраб қолди.

Муаллим айтди:

– Оламлар олдидаги бурчга амал қилиш, иблису руҳларни ҳурмат қилиш, аммо уларга яқинлашмаслик – шуни билим дейиш мумкин.

Фань Чи «*одамгарчилик нима?*» – деб сўради.

– Агар қийинчилик муваффақиятдан афзал кўрилса – шу одамгарчилик, – деган жавоб бўлди.

22

Муаллим айтди:

– Ақлига сувлар қувончбахш,
Одамийга тоғлар суянчиқ,
Ақлли – у фаол ҳаракатда,
Одамий ҳаракатсизлик оғушида;
Ақлли – қувончга тўла,
Одамий бўлса – боқий.

23

Муаллим айтди:

– Ци ўлкасида битта ўзгариш
Ва бу ўлка ўхшайди Луга;
Лу ўлкасида битта ўзгариш,
Ва Лу ўхшайди йўлга.

24

Муаллим сўради:

– Агар қадаҳ қадаҳ бўлмаса, бу қандай қадаҳ? Қандай бу қадаҳ?!

25

Цзай Во сўради:

– Ўзини одамий санаган кишига одамгарчилиги билан машҳур кишилардан бири қудуққа тушиб кетди, дейишса, у ўзини қудуққа ташлайдими?

Муаллим жавоб берди:

– Нега энду у бундай қиларкан? Ахир олижаноб инсон ўзини қурбон қилишга ҳам тайёр, аммо у эҳтиётсизлик туфайли ҳалок бўлиб кетсинми? Уни алдаган бўлишлари мумкин, аммо уни калака қилишнинг нима кераги бор?

26

Муаллим айтди:

– Илм чўққиларини эгаллаётган олижаноб киши ҳам урф-одат талабларига кўра ўзини назорат қила олса, ҳаддан ошиб кетмаслиги мумкин.

27

Муаллим бузуқликда ном чиқарган княгиня Наньцзи билан учрашди. Бундан Цзилу норози бўлди. Муаллим қасам ичиб, деди:

– Агар мен нотўғри иш қилган бўлсам, Осмону Фалак мендан юз ўгирсин! Осмону Фалак мендан юз ўгирсин!

28

Муаллим айтди:

– Мустаҳкам оралиқ, бу – ҳамма яхши фазилатлар ичида энг яхшиси, аммо у анчадан бери оламлар орасида ўзини кам кўрсатади.

Цзигун сўради:

– Халққа оммавий тарзда хайрия амалларини қилувчи ва ҳаммага ёрдам берувчи киши ҳақида нима дейсиз? Уни одамий деса бўладими?

Муаллим айтди:

– Нега энди фақат одамий? Ахир энг заковатлилар шундай қилмаяптиларми? Яо ва Шунь бутун қалб кўрини шунга бағишламадиларми? Одамий саналган зот бошқаларга суянчиқ бўлади, ўзи ҳам шунга таянишни хоҳлайди, бошқаларнинг муваффақиятларга эришишида ёрдам беради, ўзи ҳам муваффақиятларга эришишни хоҳлайди. Ҳаётий мисоллар топиш малакаси — одамгарчилик санъатини мен худди мана шунда кўраман.

Еттинчи боб

ДАВОМ ЭТАЯПМАН

1

Муаллим айтди:

— Давом этаяпман — ижод қилмаяпман; мен ўтмишга ишонаман ва уни чин юракдан севаман. Бунда Лаопин билан тенглашишга журъат қиламан.

2

Муаллим сўради:

— Сукутда эслаб қолиш, тинмай ўқиш ва ҳормай-толмай бошқаларни ўқитиш — шулардан қайси бири менда бор?

3

Муаллим айтди:

— Ахлоқнинг яхшиланмаётган, берилаётган билимнинг текширилмаётган, бурчни била туриб, унга амал қилинмаётганлигини ва нуқсонларнинг бартараф қилинмаётганлигини кўриб, юрагим ачишиб кетади.

4

Муаллим бўш вақтида —
Хотиржам ва мулойим,
Кўринарди шод, хурсанд.

5

Муаллим зорланарди:

— Бу қандай разолат! Қанча замонлар ўтди — тушимга кирмай қўйди донишманд Чжоу.

6

Муаллим айтди:

— Бутун қалбим билан мен йўлга боғлиқ,
Эзгу ишларда таянч излайман,

Эътиқодим — Инсонгарчилик,
Санъатларда топаман ором.

7

Муаллим айтди:

— Мен ҳаммага, менга қоқи қилинган гўшт олиб келади-
ган одамдан бошлаб, ҳаммага сабоқ бераман.

8

Муаллим айтди:

— Мен қайғу-ҳасратга тўлиб тошмаган одамни маърифат-
га чорламайман, изтироб чекмаганларга сабоқ бермайман,
битта бурчакка қараб қолган учовини топа олмайдиганларга
дарс бермайман.

Варианти:

Дили куймаганга бермайман таълим,
Ҳайратга тушмаган ололмас билим.
Бир бурчакда туриб қолганин кўрмас,
Бундайни ўқитиш фойдаси бўлмас.

(М.Худойқулов таржимаси, ЎзАС, 2008, 21.03)

9

Муаллим мотамсаро одам ёнида турганида ҳеч қачон тўйиб
овқатланмаган.

10

Муаллим йиғлаган куни қўшиқ айтмади.

11

Муаллим Янь Юаньга айтди:

— Фойдаланганларида — ишга тушамиз, инкор қилганла-
рида — яширинамиз: фақат биз икковимиз шундай қиламиз.

Цзилу сўради:

Агар Сиз, Муаллим, қўмондон бўлиб, қўшин сурганин-
гизда, ким билан бўлар эдингиз?

Муаллим жавоб берди:

— Албатта, қурол-яроғсиз қўли билан йўлбарсга ташланадиган ёки қайиқни кутмай дарёга ўзини отадиганлар ва ўйламай-нетмай ўлимига рози бўладиганлар билан эмас. Аммо, шубҳасиз, ишга тушаётиб, оқибатини биладиганлар ва режа асосида иш тутиб, ютуқларга эришадиганлар билан бирга бўлардим.

12

Муаллим айтди:

— Агар бойликка эришиш мумкин бўлганда, бунинг учун мен ҳатто қўлида қамчи ўйнатиб турадиган одам ўрнида бўлсам ҳам майли. Модомики, бундай бойликка эришиб бўлмас экан, мен кўнглимга ёққан ишни қиламан.

13

Муаллим очлик, уруш, касалликка теран муносабатда бўлган.

14

Муаллим Ци вилоятида бўлганида «Баҳор» мусиқасини тинглаган ва уч ой давомида гўшт таъминини билмаган. Шунда Муаллим:

— Мусиқа ижросида бундай баркамолликни кутмаган эдим, — деган.

15

Жань Ю сўради:

— Муаллим Вэй хоқони тарафидами?

Цзигун жавоб қилди:

— Мен ундан сўраб кўраман.

Муаллим олдига кириб, ундан сўради:

— Катта Тўғри билан Кичик Тенг қандай одамлар бўлганлар?

— Улар қадимги иззат-хурматга муносиб одамлар бўлганлар, — жавоб қилди Муаллим.

— Улар бирор нарсадан нолиганми?

— Улар инсонгарчилик сари интилганлар ва унга эришганлар. Нимадан нолишлари мумкин?

Муаллим олдидан чиқиб, Цзигун айтди:

– Муаллим Вэй хоқони томонида эмас.

16

Муаллим айтди:

– Мен овқатим кепак билан ва сув бўлиб, бошим остига қўлимни қўйиб ухласам ҳам қувонаман. Нопок йўл билан келган бойлик ва машҳурлик ўткинчи булутга ўхшайди.

17

Муаллим айтди:

– Менинг умрим яна бироз узайганида эди, элликларга борганимда, «Ўзгариш Китоби»ни ўрганишни бошлар ва кўп хатоларимнинг олдини олган бўлардим.

18

Муаллим «Қўшиқлар», «Китоблар» ва «Урф-одатлар»га келганда бетакрор талаффуз намоён қилган.

Доим намунали гапирган.

19

Князь Шэ Цзилудан Конфуций қанақа одам? – деб сўради. Цзилу жавоб бермади.

Муаллим айтди:

– Нима учун сен: «Бу ўзи шунақа одам – ғам-алам чоғи овқатни, хурсандчиликда ғам-андухни унутади ва яқин келиб қолган қариликни сезмайди», – демадинг?

20

Муаллим айтди:

– Мен умрим давомидаги билимгагина эга эмасман, ўтмишни севганимдан бор кучим билан унга интиламан.

21

Муаллим мўъжизалар, куч-қудрат, исён, фитна, руҳлар ҳақида ҳеч нарса демади.

22

Муаллим айтди:

— Мен албатта иккита ҳамроҳимнинг биридан ўзимга устоз топа оламан. Улардаги эзгуликларни ўзимга олиб, уларга амал қиламан, ёмон томонларини эса четлаб ўтаман.

23

Муаллим деди:

— Мендаги яхши фазилатлар Фалақдан! Хуан Туй менга нима қилиб бера оларди?!

24

Муаллим айтди:

— Болаларим, тўғри, сизлар мени сирларини ҳеч кимга бой бермайдиган одам, деб ўйлаяпсизлар. Сизлардан яширадиган гапим йўқ. Боримни сизлар билан баҳам кўраман. Мен худди шундайман, болаларим.

25

Муаллимнинг сабоғи тўрт қисмдан иборат: олимлик, сабъ-ҳаракат, ҳалоллик ва садоқат.

26

Муаллим айтди:

— Мен энди донишманд билан учрашиш ниятида эмасман. Яхши фазилатли, олижаноб инсон билан учрашиш на-сиб этса, менга ана шунинг ўзи етарли.

Муаллим давом этди:

— Энди яхши одам билан учрашиш ниятим йўқ. Агар барқарорлик хислатларига эга одамни учратсам, менга ўшанинг ўзи етарли. Ўзида бўлмаса-ю, бўлдиришга интилса, бўшлиқни тўлиқ деса, қашшоқликни бойлик санаса — ундай одамнинг барқарор бўлиши қийин.

Варианти:

Йўқни бор дейилса — бу қандай одат?

Бўшни тўла демоқ — шуми саодат?

Фақирликни — бойлик, жафони вафо,
Бунга не демоқлик керак, ажабо?

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

27

Муаллим қармоқ билан балиқ овларди, у тўрдан фойдаланмасди; камон билан ов қилганда, ерда турган қушга ўқ отмас эди.

28

Муаллим айтди:

— Чамамда, билимсиз ижодкорлар ҳам бўлади. Мен ундайлардан эмасман. Кўп нарса ҳақида хабардор бўлиш, ундан энг яхшисини танлаб олиш ва унга амал қилиш, кўрган нарсаларни унутмаслик, бу — билимдаги иккинчи даражали нарсалар.

29

Хусянлик одамлар билан гаплашиш қийин кечган. Аммо ўша ерлик бир ўсмир Муаллимнинг қабулида бўлган. Бунни кўриб шогирдлар ҳайрон қолишган.

Муаллим уларга деди:

— Мен унинг кетишига рухсат бермадим ва қаттиққўлликни йиғиштириб, киришига ижозат бердим. Агар одам киришдан олдин покланган бўлса, мен унинг покланишини — унинг ўтмишига қарамай, ҳеч қандай кафолатсиз маъқуллайман.

30

Муаллим айтди:

— Одамгарчилик узоқдами? Мен у сари интилишим биланоқ ўзи мен томонга юради.

31

Чэнлик Сибай Конфуцийдан князь Ажойиб (*Чжаогу*) урф-одатларни биларми эди? — деб сўраганда Муаллим деди:

— Биларди.

Конфуций чиқиб кетгач, Сибай унинг шогирди Ума Цига салом бериб, олдига ўтқазиб олиб, сўроққа тутди:

– Эшитишимча, олижаноб кишида ноҳақлик бўлмайди.

– Нима? У ҳам ноҳақ бўлиши мумкинми?

Князь У вилоятидаги ўзига фамилиядош қизга уйланди, аммо унга «Уда Биринчи» деган исм берди. Агар князь урф-одатларни билса, унда ким ўша одатларни билмайди?

Ума Ци бу гапларни оқизмай-томизмай Муаллимга етказди, шунда у ҳайратланиб:

– Менинг омадим чопяпти. Одамлар менинг ҳар бир хатоимни биладилар, — деди.

32

Муаллим бошқалар жўр бўлиб куйлашганда ва уларнинг кўшиғи ёқиб қолганда, кўшиқни бошидан бошлашни сўрар ва шундан кейингина айтаётганларга кўшилар эди.

33

Муаллим айтарди:

– Билимдонликда мен балки бошқалардан қолишмасман, аммо амалда олижаноб инсон бўлиш йўлида ҳали муваффақиятга эришганимча йўқ.

34

Муаллим сўради:

– Мен ақл-заковат ва одамгарчиликка эришдим, деб даъво қилишга журъат этармидим? Аммо жон жаҳдим билан шу ниятга интиляпман, ҳормай-толмай бошқаларга сабоқ беряпман. Мен ҳақимда фақат шуларни айтиш мумкин, холос.

Гунси Хуа сўз қотди:

– Аммо биз, шогирдлар, худди шу нарсаларни ўзлашти-ра олмаяпмиз.

35

Муаллим жиддий касал бўлиб қолганида, Цзилу дуо ўқишга ижозат сўради. Муаллим ундан сўради:

– Шундай қилиш керакми?

Цзилу жавоб берди:

– Ҳа, шундай қилишади. Дуолар китобида айтилган:
«Сен учун дуоларимни Осмон ва Ер руҳларига йўллайман».

Муаллим эътироз билдирди:

– Мен уларни анчадан буён ўқияпман.

36

Муаллим айтди:

– Исрофгарчилик бўйсунмасликка, тежамкорлик эса хароб бўлишга олиб келади. Лекин бўйсунмасликдан кўра хароб бўлишлик яхши.

37

Муаллим айтди:

– Олижаноб киши хотиржам, эркин,
Авом одамлар эса, кулфатда доим.

38

Муаллим ширинсўз, меҳрибон, аммо
Талабчан, қаттиққўл ҳамда раҳмдил,
Иззат-ҳурматга муносиб, вазмин ва ювош.

Саккизинчи боб БУЮК ТҮНҒИЧ

1

Муаллим деди:

— Буюк Тўнғич (Тай Бо)гина яхши фазилатли киши деб аталиши мумкин. У отасининг амри билан ота мерос — давлат бошқаруви ҳуқуқини укаси — бўлажак Чжоу сулоласи асосчисининг отаси подшоҳ Жангарига берган. У уч марта Фалак Ости тахтидан воз кечган. Ҳайратланган халқ уни шарафлаш учун сўз тополмаган.

2

Муаллим айтди:

— Урф-одат чегарасидан ташқаридаги юзаки иззат-икром одамга малол келади; ортиқча эҳтиёткорлик — қўрқоқлик аломати; ўринсиз ботирлик фитна, ғалаёнга сабаб бўлса, керагидан ортиқ тўғрилиқ ҳам қўнгилга ботади.

Яхши фазилатли, мардонавор киши бутун қалби билан яқинларининг жони-дилига айланса, халқ орасида одамгарчилик гуллаб-яшнайдди. Агар синашта дўстлар унутилмаган бўлса, халқ тубанликка юз тутмайди.

3

Муаллим Цзен оғир касаллиги чоғида шогирдларини чақириб, уларга шундай деди:

— Менинг оёқларимни очиб қўйинг! Қўлларимни ҳам очиб қўйинг! «Қўшиқлар»да айтилади:

Эҳтиёт бўлинг, сақланг жонингиз,
Бамисоли тубсиз жар тепасидасиз,
Бамисоли юпқа муз устидасиз.

Энди менинг қўнглим тўқ, болаларим, энди мен соғайиб кетаман!

4

Муаллим Цзин касал бўлиб ётганида Катталардан Ҳурматли (Мэн Цзинци) уни кўргани келди. Муаллим Цзин шунда деди:

– Қушлар ўлим олдидан аламли қичқиришади, одамлар эса, муҳим нарсалар ҳақида сўзлашадилар. Олижаноб киши йўлда қарор топган учлик қадриятни эгаллайди: ташқи қиёфасида ва хатти-ҳаракатида у қўполлик ва калондимоғликдан ҳоли бўлади; юзидаги жиддийлик аломатлари билан ишонч қозона олади; гапларида ва уларнинг оҳангида бемазалик ва муғомбирликка йўл қўймайди. Қурбонлик косаларини жойлаштириш учун эса, махсус одамлари бўлади.

5

Муаллим Цзен деди:

– Уқувли уқувсиздан маслаҳат олади; қобил ноқобилдан сўрайди; ҳамма нарсаси бўла туриб, ўзини ҳеч нарсаси йўқдай кўрсатади; тўла бўлса ҳам, бўш дейди; дилсиёҳликни жавобсиз қолдиради — менинг дўстим қачонлардир ўзини шундай тутган эди.

6

Муаллим Цзен деди:

– Етим ҳақида қайғурадиган ким? Ватан тақдири кимнинг қўлида? Кимни хоинликка ундаб бўлмайди? Буларнинг ҳаммаси — олижаноб инсоннинг хислатлари.

7

Муаллим Цзен деди:

– Олим одамнинг қаттиққўл ва қатъий бўлмаслиги мумкин эмас, чунки унинг юки оғир, йўли эса узоқ. Одамгарчилик — унинг юки. Ундан ҳам оғир юк борми жаҳонда? Йўли фақат ўлганида тугайди — йўлнинг узоқлиги шу эмасми?

8

Муаллим айтди:

– «Қўшиқлар»дан илҳом оламан,

Суянаман урф-одатга,
Муסיқадан оламан ором.

9

Муаллим айтди:

– Халқни мажбуран итоаткор қилиш мумкин, лекин унга мажбурлаб билим бериб бўлмайди.

10

Муаллим айтди:

– Жасоратли бўлиб, ўзининг камбағаллигидан нафратланса, исён келиб чиқади. Одамгарчилиги йўқ зотлардан ҳаддан ташқари нафратланиш ҳам исёнга сабаб бўлади.

11

Муаллим огоҳлантирди:

– Ҳеч бўлмаганда, князь Чжоунинг гўзал истеъдодидан юқтириб ол, аммо агар сен хасис ва такаббур бўлсанг, бошқа хислатларинг ҳеч нарсага ярамайди.

12

Муаллим айтди:

– Маош ҳақида ўйламасдан уч йил ўқиган одамни топиш унчалик ҳам осон эмас.

13

Муаллим айтди:

– Ҳақиқатпараст бўл, ўқи ва билимни севгин, жон-жаҳдинг билан йўлингни такомиллаштир. Юрт хавф остида — у ерга қадам босма, мамлакатда исён — у ерда яшама. Фалак Остида йўл бўлса, кўринарли жойда тур, йўл йўқ бўлса — яширин. Юртингда йўл турганда, камбағал ва авом бўлишдан уял, юртингда йўл бўлмаса, бой ва машҳур бўлишдан уял.

Варианти:

Доим самимий бўл, интил билимга,
Такомил йўлига тиккил ширин жон.

Йўллар бос, бакор кел юрту элингга,
Бекор ўзга ўтга урма ҳеч қачон.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

14

Муаллим айтди:

– Бировнинг ишига аралашма,
Сен унинг ўрнида бўлмаганингдан кейин.

15

Муаллим айтди:

– Моҳир бастакор Чжи мусиқасининг бошланиши беҳад,
бепоён, товушлари мафтункор! Уни «Балиқчи қушлар қич-
қириви» қўшиғи яқунлайди.

16

Муаллим айтди:

– Ҳайронман, қандай қилиб тийиқсиз – айёр, бефаҳм –
диёнатсиз, нодон, ёлғончи бўлиши мумкин.

17

Муаллим айтди:

– Ўқи – топмаётгандай
Ёки йўқотаётгандай бўлиб.

18

Муаллим ҳайратда деди:

– Олижаноб ва улуғ Шунь ва Юй! Фалак Ости улар ҳук-
мида, лекин ундан ўзларини четга олишди.

19

Муаллим ҳайратда деди:

– Қандай буюк хоқон бўлган Яо! Қанчалик олижаноб,
қандай улуғвор! Фақат Фалак улуғвор, фақат Яо унга ўхшай-
ди! Қанчайин у бепоён! Уни шарафламоқ учун халқ сўз то-
полмайди! Унинг амаллари, ишлари бениҳоя улуғвор ва оли-
жаноб! Унинг маърифати порлоқ, нурафшон!

Варианти:

Нақадар буюқдир Яо подшоҳ!
Қанчалар сарбаланд, улуғвор!
Аслида энг баланд Осмон-ку,
Гўёки қўккача етгулик боши.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

20

Шунь хоқонлигида фақат бешта мансабдор бўлган ва Фалак Остида тинчлик-осойишталик ҳукмрон бўлган. Шоҳ Жангари шундай деди:

— Менинг давлатни бошқарувга лаёқатли ўнта мансабдорим бор.

Бунга Конфуций шундай деди:

— Истеъдодли одамларни топиш қандай қийин, тўғрими? Бу соҳада Яо ва Шунь катта ютуқларга эришганлар. Жангари-шоҳнинг ўнта мансабдори ичида битта аёл бор. Шунинг учун унинг асосан фақат тўққизта амалдори бор. Маърифатли-шоҳ Фалак Ости юртининг учдан икки қисмига эга бўлган. Шунда ҳам у Инъ хонадонига тобе саналган. Айтиш мумкинки, Чжоу хонадони фазилатларга бой.

21

Муаллим айтди:

— Юйни олсак, мен унда бирорта ҳам нуқсон топа олмайман. Дастурхони ҳам ниҳоятда камтарона бўлган. Аммо худолар ва руҳларга сахийлик билан инъомлар қилган; кийимлари кўримсиз, аммо маросим либосларига безакларни аямаган; ўзи кулда яшаган бўлса ҳам, тошқин сувларини кетказиш учун ариқлар қозишга бор кучини сарфлаган. Мен унда бирорта ҳам нуқсон топа олмайман.

Тўққизинчи боб

МУАЛЛИМ КАМДАН-КАМ...

1

Муаллим камдан-кам гапирарди – фойда, тақдир ва одам-гарчилик тўғрисида.

2

Мулқдорлар кўчасининг бир фуқароси айтган экан:

– Қанчалик буюк – бу Конфуций! Унинг илми беҳад, бепоён, бироқ у ҳеч нарсада шуҳрат топмади.

Буни эшитган Конфуций шогирдларига деди:

– Нима билан шуғуллансам экан? Жанг аравасини бошқариш билан шуғуллансаммикан? Ёки камондан ўқ отиш билан машғул бўлайми? Яхшиси, аравани бошқараман.

3

Муаллим айтди:

– Одатга кўра, қалпоқни каноптоладан тикиш керак, аммо ҳозир арзон деб, шойидан тикишяпти. Бу ерда ҳам мен янгилик томонида.

Одат бўйича, пастда, залга кираверишда, саломлашиш лозим. Ҳозир-чи? Ҳозир, қанчалик одобсизлик бўлмасин, юқоридан келиб саломлашадилар. Майли, айблашса-айблашаверсинлар, мен пастда саломлашавераман.

4

Муаллим тўртта нуқсондан ҳоли: уйдирма тўқиш, ортиқча қаттиқўл, қайсарлик, худбинликдан.

5

Куанада Конфуцийга таҳдид қилишганида, у шундай деган:

– Хоқон Маърифатли вафотидан кейин маърифат бу ерда, менда сақланиб қолмадими? Мободо Фалак шу маърифатни барбод қилмоқчи бўлганида, мен унга яқинлаша олмаган

бўлардим. Бироқ Фалак уни йўқ қилмади. Куанликлар бўлса...
Улар мен билан беллаша олармиканлар?

6

Шарбатдор Цзигундан сўради:

— Муаллим қанчалик истеъдодли, қандай қобилиятли! У олий донишмандликка эгами?

Цзигун айтди:

— Ҳақиқатан ҳам Фалак унга энг мукамал ақл-заковат берган. Яна унинг бошқа қобилиятлари ҳам бор.

Буни эшитиб турган Муаллим деди:

— Шарбатдор мени танийдими? Ёшлигимда мени ҳеч ким танимаган, мен кўплаб оддий касбларни ўрганганман. Олижаноб киши кўп нарсани билиши керакми?

7

Конфуцийнинг шогирди — Лао шундай деган:

— Муаллим айтарди: «Мен кўп нарсани билардим, чунки хизматда синалмаганман».

8

Муаллим айтди:

— Менда бирорта билим борми ўзи? Йўқ. Лекин ҳамқишлоқларим мендан маслаҳат сўрашганида мен уларнинг иши тўғрисида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаганимдан, ишнинг боши қаерда-ю, охири қаердалигини аниқлаб оламан, бошқа ҳеч нарсани уларга тушунтирмайман.

9

Муаллим ғамгин деди:

— Ҳумо ҳам келмади хуш хабар билан,
Дарёдан келмади йўл-йўриқ, фармон,
Куним ҳам битяпти, куним, соатим!

Варианти:

Учиб келмаётир бахт куши — Ҳумо,
Дарё ҳам кўрсатмас яхшилик — нишон,
Демакки менинг ҳам куним битмоқда!

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

10

Муаллим мотам ёки расмий тантана кийимидаги одам ёки кўзи ожиз киши билан учрашув чоғида улар кўриниши билан доим ўрнидан турган, уларнинг олдига келгач эса, қадамини тезлатган.

11

Янь Юань хўрсиниб, деди:

— Бир қарасам — у баланд-баландда, мағзини чақай десам, ўта яширин, бир қарасам — олдимда, бир қарасам — орқамда. Муаллим ҳамма нарсани тезроқ тушунтира қолмайди, одамларни чалғитиш, қизиқтиришни яхши кўради. У бизга ҳар томонлама кенг билимни беради ва урф-одатлар билан тийиб туради. Мен бундан воз кеча олмайман. Ҳатто хоҳласам ҳам.

Мана энди кучим кетганда, у бамисоли ёнгинамдадай. Орқасидан эргашгим келади, лекин бунинг иложи йўқ.

12

Муаллим қаттиқ бетоб бўлиб қолди, Цзилу унинг хизматида бўлиб туришлари учун шогирдларини уникага юборди.

Муаллим бироз ўзига келгач, деди:

— Цзилу анчадан буён иккиюзламалик қиялпти. Табааларим йўқлигида, уларни бор деб, кимни ҳам алдайман? Фаллакними? Наҳот, мен шогирдларим қўлида эмас, табаалар муҳитида ўлиб кетсам? Майли, тантанавор дафн маросимига муносиб бўлмасам ҳам, ўлганимдан кейин ярим йўлда ташлаб кетишмас!

13

Цзигун сўради:

— Сизда чиройли яшма-тошдан қилинган буюмлардан борми? Қутичага солиб яшириб қўйиш керакми ё ишонарли заршуносга сотиб юбориш керакми экан?

Муаллим жавоб қилди:

— Соттиш! Соттиш! Мен заршуносни кутяпман.

14

Муаллим шарқий томонлардаги жоҳиллар орасида яшагани кетмоқчи бўлди.

Кимдир уни йўлдан қайтармоқчи бўлиб, деди:

— У ерда Сиз қандай яшай оласиз? Улар шунчалар нодон, жоҳил-ки!

Муаллим жавоб қилди:

— Олижаноб одам бор жойда жоҳиллик бўлиши мумкинми?

15

Муаллим айтди:

— Мен Вэйдан Луга қайтиб келганимда мусиқа басталган, ҳамма қасидалар, мадҳиялар ўз ўрнига тушган эди.

16

Муаллим айтди:

— Ташқарида князь ва мансабдорлар, уйда отанг ва акаларинг хизматида бўлмоқ; ўлганлар ҳақида қайғуришни унутмаслик ва шароб ичиб маст бўлмаслик — шулардан қайси бири бор менда?

17

Муаллим дарё бўйида туриб деди:

— Ҳаммаси шу сув каби ўткинчи: кечаю кундуз ҳаракатини тўхтатмайди.

18

Муаллим айтди:

— Мен ҳозиргача эзгуликларни ҳиссий лаззатдек қаттиқ севган одамни учратганим йўқ.

19

Муаллим айтди:

— Мисол: агар мен уюм қилаётиб, ишни тугатиш учун яна бир-икки замбар нарса ташиш керак бўлса ҳам, уни тўхтатсам, бу тўхташ менга боғлиқ. Ёки, бошқа мисол, агар

ерни текислаётиб, аввал фақат бир замбар тупроқ тўксам, бу ҳам менга боғлиқ бўлган олға ҳаракат бўлади.

20

Муаллим айтди:

– Бу суҳбатлашаётганимда фикрини бўлмай сўзимни тинглайдиган Хуэй эмасми?

21

Муаллим Янь Юань тўғрисида шундай деди:

– Мен у ҳақда кўпроқ қайғураман! Мен унинг олдинга интилишини кўрганман, аммо унинг тўхтаганлигини ҳеч қачон кўрмаганман.

22

Муаллим айтди:

– Кўрардим: куртак ёзади, лекин гулламайди, Баъзида гуллайди, аммо мева тугмайди.

23

Муаллим айтди:

– Ёши кичикларни ҳурмат қилиш керак. Билиб бўлмайди, эҳтимол, кейинчалик улар биздан ҳам яхши бўлишар. Аммо қирқ-эллик йил яшаб ҳам ном чиқармаган одам ҳурматга лойиқ эмас.

24

Муаллим айтди:

– Қандай қилиб одилонга танбеҳга қулоқ солиб бўлмайди! Аммо бунда муҳими – ўзининг ҳам тузалиши. Хушмуомалалик билан берилган маслаҳатга қандай суюнмай бўлсин! Аммо бунда маслаҳатнинг моҳиятини тушуниш зарур. Мен гапларга фақат қўшиладиган, аммо ўзини тuzатмайдиган ва гапнинг мағзини чақмай хурсанд юрадиганларга ёрдам бергим келмайди.

25

Муаллим айтди:

– Муҳими – ҳалол ва тўғри бўл, ўзингга тенг бўлмаганлар билан дўстлашма ва камчиликларингни тузатишдан қўрқма.

Варианти:

Садоқат, софликни муҳим деб билгил,
Дўстлигу вафога сен риоя қил.

Аммо дўст бўлмагин тенгинг бўлмаса,
Хатою нуқсон-ла қилма мураса.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

26

Муаллим айтди:

– Қўмондон билан аскарни ажратиб юбориш мумкин,
Аммо авомнинг хоҳиш-иштиёқини тортиб ололмайсан.

27

Муаллим айтди:

– Бу тулки ва қундуз терисидан тикилган пўстин кийиб олиб, устидан йиртиқ халат ташлаб олган одамнинг ёнида туришдан уялмаган Ю эмасми?

Ҳасадгўй ва хасис бўлмаса,
У нима ёмонлик қилиши мумкин?

(«Қўшиқлар Китоби» дан)

Цзилу бу мисраларни бутун ҳаёти давомида қайтариб юрган:

Муаллим айтар эди:

– Эзгуликка эришиш учун бу етарли эмас.

28

Муаллим айтди:

– Қарағай ва кипарис мустаҳкам экан
Қаттиқ қишнинг совуғи келгунигача.

29

Муаллим айтди:

– Билимдон иккиланмайди,
Одамий ҳавотирланмайди,
Ботир кўрқмайди.

30

Муаллим айтди:

– Бирга ўқийдиган мактабдошинг ҳамма вақт ҳам ҳам-
роҳликка ярайвермайди; бўлажак ҳамроҳинг ҳамма вақт ҳам
йўлга ярайвермайди; қатъиятли одам ҳар доим ҳам сен би-
лан бир хил вазиятга мос келавермайди.

31

Бошин эгиб, тўлқинланар
Дарахт шохида гуллар.
Менмасми сени ўйлаган?
Уйинг фақат узоқда.

Муаллим бу сатрлар хусусида шундай деди:

– Ўйламайди. Ўйлаганида, узоқлашмас эди.

Ўнинчи боб

ЎЗИНИНГ ҚИШЛОҒИДА

1

Ўзининг қишлоғида Конфуций соддадил кўринарди, сўзлари ҳам жайдари эди. Подшоҳ саройида ва аждодлар қасрларида камгап, аммо чиройли гапирарди.

2

Қабулга келганида, қуйи мансабдагилар билан суҳбат чоғида Муаллим ўзини мулойим тутар, катта мансабдагилар билан суҳбатда жиддий бўларди.

3

Князь унга меҳмонларни қабул қилишни буюрганида, унинг юзи буришиб, оёқлари букилиб қолгандай бўлиб кетарди. У қўллари кўксига қўйиб, чор атрофга эгилиб, ёнида турган мансабдорларга салом берар, бу пайтда унинг кийими букилмай, тошдай қотиб тураверарди, ўзи, қанотини қоқаётган қушдай, қўллари ёзиб, олдинга интиларди.

Меҳмонлар кетгандай кейин:

— Меҳмонлар энди аланглашмаяпти, — деб ҳисобот берарди.

4

Саройга борганда, дарвозадан ўтаётиб, худди сифмаётгандай, эгилиб-букилиб кетарди. Тўхтатилганда, ўртада турмасдан, остонани босмай, ундан хатлаб ўтиб кетаверарди.

Тахтга яқинлашганда, юзи бурушгандай ўзгариб кетар, оёқлари букилгандай сезилар, тилига бамисоли калима келмай қоларди.

Этагини кўтариб, зал томонга кўтариларкан, эгилиб-букилиб кетар, нафасини ютиб борарди. Залдан чиқиб, зинапоядан бир қадам ташлаши билан юзида енгиллик аломати, ўзида қониқиш ҳисси пайдо бўларди. Зинапоядан

тушгандан кейин, қуш қанотларини ёзгандай, қўлларини кўтариб олдинга талпинар ва эҳтиром билан жойига келиб ўтирарди.

5

Муаллим князь ҳассасини ушлаганида, уни кўтара олмаётгандай етти букилиб кетарди. Эгилиб салом бераётгандай, гоҳ уни кўтарар, гоҳ пастга туширарди. Худди бирор нарсани беришга уринаётгандай бўларди. Кўринишдан асабийлашгандай, қўзлари жавдирар, юзи ўзгарарди. Худди ёғоч устида юраётгандай, майда қадам ташлаб юрарди.

Совға бераётган пайтда унинг юзи хотиржам, бошқа учрашувларда унда мамнуният, хушвақтлик кўриниб турарди.

6

Олижаноб инсон қип-қизил ва жигарранг матодан қилинган ҳошияли кийим киймаган. Уй кийимлари учун мовий ва сафсар рангли газлама ишлатмаган.

Иссиқ кунлари кўйлак устидан юпқа қўпол матодан тикилган енгил кийим кийиб оларди.

Қорақўл халат устидан қора камзул кийиб олар, совуқда оқ кийик терисидан ва сариқ тулки терисидан пўстин киярди.

Уйда кийиш учун ўнг енги калта, ўзи узун мўйнали халати бор эди.

Ухлаётганда доим танасининг ярмини қоплайдиган калта адиёлни устига ташлаб оларди.

Ўтирганида тагига қалин тулки ёки қундуз терисидан қилинган пўстак тўшаб оларди. Мотамдан кейин белбоғига керакли нарсаларни осиб оларди. Баъзи тантанали маросимлардан ташқари пайтларда қуроқ матолардан тикилган юбка кийиб юрарди.

Ҳамдарлик билдиргани бораётганида қорақўл халат ва қора қалпоқ киймасди.

Йилнинг биринчи кунда саройга доим сарой кийимида келарди.

7

Овқатдан тийилган, кунлари, албатта тоза, бўздан тикилган кўйлак кийиб оларди. Ҳар кунгидан бошқача овқат ерди ва уйда ҳам одатдаги жойида ўтирмас эди.

8

У оқланган гуруч ва қийма гўшти овқат ер. Ачий бошланган гуруч, балиқ ва гўшти овқатни ёқтирмасди. Ҳидланган ва ранги ўзгарган овқатни емасди. Сифатсиз пиширилган ва вақтида келтирилмаган овқатдан бош тортарди. Гўшт нотўғри кесилган бўлса ҳам, у овқатни емаган. Унинг учун қайла ҳам овқатга мос бўлиши шарт эди.

Овқат сергўшт бўлса ҳам, у гўштни гуручдан кўп истеъмол қилмаган. Фақат винодан ўзини тортмаган. У ҳеч қачон маст бўлмас эди.

Бозордан сотиб олинган вино ва гўштни ёқтирмаган.

Занжабилсиз овқат емаган.

Кам-кам ерди.

9

Князь уюштирган қурбонликда у ҳеч қачон қурбонлик гўштини кечасига қолдирмаган. Бошқа кунлари эса гўштни уч кундан ортиқ сақламаган. Уч кундан ортиқ туриб қолган бўлса у гўштни емаган.

10

Индамай овқатланган. Ухлагани ётиш олдидан ҳам гаплашмаган.

11

Ҳатто енгил овқатланганда ҳам, қурбонлик қилган ва бу пайтда бутун хатти-ҳаракати билан қатъий ҳурмат, иззат-икромни ифодалаган.

12

У нотўғри тўшалган бўйрага ўтирмаган.

13

Ўз қишлоғида тўйга борганда фақат чоллардан кейингина ўрнидан қўзғалган.

14

Унинг ўз қишлоғида касаллик инс-жинсларини қувиш маросимида у шимолий зинада ясанган ҳолда турарди.

15

Бошқа вилоятдаги таниш-билишларига салом етказмоқчи бўлса, бораётган одамни кузатаётиб, икки марта таъзим бажо этарди.

16

Мансабдор Саховатли унга дори юборганида у таъзим билан дорини олади ва дейди:

– Мен унинг хусусиятини билмайман, шунинг учун ундан фойдалана олмайман.

17

Муаллимнинг отхонаси куйиб кетганда у князь олдида эди. Келиб:

– Ҳеч ким зиён кўрмадими? – деб сўради.

Бу гап отлар ҳақида эмасди.

18

Агар князь Муаллимга овқат юборса, у бўйрани у ёқ-бу ёғини тузатиб, дарҳол овқатни тановул қиларди. Агарда князь пиширилмаган гўшт юборса, у гўштни пишириб, аждодларининг руҳларига атаб қўярди. Мабода князь унга тирик жонзот юборса, ҳайвонни боқишга қўярди. Князь уюштирган қурбонликда у ейишни гуручдан бошлаган.

19

Князь касал бўлиб қолганда, уни кўргани бориб, бошини шарқ томонга қилиб ётади, сарой кийимини устига ташлаб олади, унинг устига катта тантанали белбоғини қўяди.

20

Агар князь уни чақирган бўлса, отни эгарлашини кутиб ўтирмай, пиёда жўнаб қоларди.

21

Буюк Қасрга киргач, ҳамма нарса ҳақида, у ерда нима бўлганлиги тўғрисида сўраб оларди.

22

Унинг ҳеч кими йўқ дўсти оламдан ўтганда:

— Мен дафн қиламан, — деди.

23

Дўстларининг совғалари учун — у отми, аравами — фақат қурбонлик гўштидан ташқари — Муаллим таъзим қилмаган.

24

Кўрпада ўликдай ётмаган, оила аъзолари олдида меҳмон кутаётгандай ўтирмаган.

25

Мотам кийимидаги одамни кўрганда, ҳатто у дўсти бўлса ҳам, Муаллим, албатта, унга иззат-икром кўрсатган. Бирор кишини янги бош кийимда кўрса, ёки кўр кишини ё ҳар куни кўришиб турадиган одамларни учратиб қолса, доим уларга тантанавор муносабатда сўрашарди.

26

Аравага ўтираётиб, арқон тўсиқни ушлаб, қадини рост тутган.

Аравада чор атрофга аланглаб қарамаган, огир-босиқ гапирган, қаерга юриш кераклигини қўли билан кўрсатмаган.

27

Юз ифодасини кўриб, ҳаммаси юқорига парвоз қилдилар ва бир марта доира ясаб, бутун галаси билан яна қўндилар.

— Вақт топганини қаранглар! Тоғ кўпригидаги сесаркаларнинг топган вақтини қаранг! — деди Муаллим.

Ўзи уларга таъзим бажо келтирди. Улар уч марта қанот қоқиб, учиб кетишди.

Ўн биринчи боб

АВВАЛЛАРИ ОДАМЛАР...

1

Муаллим айтди:

— Аввал урф-одатлар ва мусиқани ўрганган одамлар содда ва оқ кўнгил бўлишган. Кейинчалик улар соҳанинг олижаноб кишиларига айландилар. Агар танлаш имкони-яти бўлса, мен аввал буни қандай ўрганганликларини танлар эдим.

2

Муаллим айтди:

— Менинг дарвозам олдида Чэнь ва Цай князликлари ўрта-сида мен билан бўлганлардан ҳеч ким йўқ.

3

Янь Юань, Минь Цзицзян, Жань Боню, Чжунгун ўз ҳаётлари давомида саховатликлари билан ажралиб турганлар. Цай Во, Цизун гапга чечан бўлишган, Жань Ю, Цзи Лу давлат бошқаруви сир-синаотларини билишган; Цзи Ю, Цзися олим бўлдилар.

4

Муаллим айтди:

— Хуэй менга ёрдам бермайди:
Барча сўзларимни у қабул қилади.

5

Муаллим айтди:

— Минь Цзицзян ота-онасини шундай хурмат қиладики! Ҳатто етти ёт бегоналар ҳам бу ота-оналар ва акаларнинг Минь шаънига айтилган гаплардан ўян топа олмайдилар.

6

Нань Жун «Кўшиқлар Китоби» даги оқ яшмадан қилинган ҳасса тўғрисидаги шеърни кўп такрорлаган. Бунинг учун Конфуций акасининг қизини унга берган.

7

Кичикларнинг Саховатлиси Конфуцийдан унинг шогирдларидан қайси бирининг ўқишга иштиёқи катта, деб сўради. У эса жавоб берди:

– Янь Хуэй деган бўларди. Унинг билим олишга иштиёқи катта эди. Бахтга қарши, умри қисқа экан, ҳаётдан эрта кўз юмди. Ҳозир унақалар йўқ.

8

Янь Юань ўлганда унинг отаси Янь Лу Муаллимдан ўғлининг тобутига саркофаг олиш учун аравасини сотишини айтди.

Муаллим айтди:

– Ҳар ким ўз ўғли ҳақида жон куйдиради. Ўғли истейодлими-йўқми, барибир. Менинг ўғлим Ли ўлганида у тобутда саркофагсиз кўмилди. Саркофаг деб аравасиз қолиш ва пиёда юришни хоҳламайман. Менинг ўрним мансабдорлар орасида, шунинг учун менинг пиёда юришим тўғри келмайди.

9

Янь Юань ўлганида Муаллим фарёд чеккан эди:

– Э-воҳ! Мен Фалак дастидан ҳалок бўляпман! Ҳалок бўляпман Фалак дастидан!

10

Янь Юань ўлганида Муаллим қаттиқ аза тутди.

Шогирдлари унга айтишди:

– Устоз, Бунчалик кўп куйинманг!

– Бунчалик куйинманг?! Кимга куяй, бунинг ҳақида куйинмасам?!

11

Янь Юань ўлганида шогирдлар дафн маросимини тантанали ўтказмоқчи бўлдилар.

Муаллим уларга деди:

– Бундай қилиш мумкин эмас.

Аммо улар маросимни тантанали ўтказдилар.

Муаллим айтди:

– Хуэй менга отасидай муносабатда бўлган, мен эса унга ўғлимдай муносабатда бўлолмадим. Бу менинг айбим эмас, сизларнинг айбингиз, болаларим!

12

Цзи Лу ўлганларнинг руҳи ва худоларга хизмат қилиш ҳақида сўради.

Муаллим айтди:

– Тирикларга қандай хизмат қилишни билмасдан туриб, уларнинг руҳларига хизмат қила оласанми?

– Билишни хоҳлайман: ўлим нима?

– Ҳаётни билмай туриб,

Ўлимни қандай билмоқчисан?

13

Муаллимниг олдида Минь Цзи ўзини хушмуомала ва бодоб тутди. Цзилу қатъиятли ва мустаҳкам иродали кўринди, Жань Ю, Цзигун юмшоқ кўнгил кўриндилар. Муаллим улардан рози эди.

– Чжун Ю кабилар ўз ажали билан ўлмайдилар.

14

Лу вилоятида хазинахонани қайта қура бошладилар. Минь Цзицзянь сўради:

Уни тикласа бўлмасмиди? Албатта қайта қуриш шартми экан?

Муаллим шунда у ҳақда бундай деди:

– Кўпинча у индамай туради,

Индаганда – мўлжалга уради.

15

Муаллим айтди:

— Ю, нима муносабати билан менинг уйимда гусли пайдо бўлиб қолди?

Шундан кейин бошқа шогирдларнинг Цзилудан кўнгиллари қолди.

Муаллим ҳақда шундай деди:

— У залга чиқди, аммо ичкарига кирмади.

16

Цзигун сўради:

— Ким яхши: Шими ё Шанми?

Муаллим айтди:

— Ши ҳаддан ошиб кетади, Шан эса ҳадга етиб бормайди.

— Унда Ши яхши экан-да?

— Етиб бормагандан ошиб кетиш яхшимас, — деди Муаллим.

17

Кичик князь Чжоудан бойроқ эди, Цю эса, солиқ йиғиб, бойлигини яна ҳам кўпайтирди.

Муаллим шогирдларига қараб, деди:

— Болаларим, очиқчасига, ноғора садолари остида унга хужум қилишларинг мумкин. Энди мен уни шогирдим ҳисобламайман.

18

Чай ақлсиз!

Шэнь нодон,

Ши теран фикрлимас,

Ю эса қўпол!

19

Муаллим айтди:

— Деярли камолотга эришган Хуэй бедаво қашшоқликка мубтало бўлган. Фалак томонидан маъқулланмаган Ци ўзининг ҳисоб-китобларида камдан-кам адашади ва кундан-кунга бойиб боряпти.

20

Цзичжан яхши одамнинг йўли қандай бўлади? – деб сўради.

Муаллим айтди:

– У ёмон одамлар юрган йўлдан юрмайди, аммо ичкари хоналарга ҳам етиб боролмайди.

21

Муаллим айтди:

– Тўғри фикрни маъқулловчи одамни олижаноб ҳисобласа бўладими ёки у фақат сиртдан муносиб кўринадими?

22

Цзилу сўради:

– Эшитганимни шу заҳоти ижро этайми?

Муаллим айтди:

– Отанг ва катта аканг ҳаёт бўлса, қанақасига эшитганингни дарҳол ижро этасан?

Жань Ю сўради:

– Мен-чи? Эшитганимни дарҳол бажо этсам бўладими?

Муаллим айтди:

– Эшитганингни дарҳол бажо эт.

Гунси Хуа сўради:

– Ю «эшитганимни дарҳол бажо этсам бўладими?» деб сўраганида Сиз унинг отаси ва катта акаси ҳаётлигини айтдингиз. Цю савол берганда эса, Сиз унга эшитгани дарҳол бажо эт, дедингиз. Мен тушунмадим, нега Сиз уларга турли жавоб бердингиз, менга шуни тушунтириб берсангиз.

Муаллим айтди:

– Цю шошилмайди, шунинг учун мен уни туртиб тураман; Ю қувиб ўтишга иштиёқманд, шунинг учун мен уни тийиб тураман.

23

Муаллимга тазйиқ ўтказган қуанликлар уни қўйиб юборишганда Янь Юань кечроқ келганди.

Муаллим айтди:

- Мен сени ўлиб қолдинг дебман.
- Муаллимим ҳаёт экан, қандай ўлишга мен журъат қиламан?

24

Кичиклар сулоласидан Цзижань Чжун Ю ва Жань Цюни буюк табаа дейиш мумкинми, деб савол берди.

Муаллим жавоб берди:

– Сиз қандайдир муҳим нарса ҳақида сўрайсиз, деб ўйлабман. Сизни бўлса Ю ва Цю қизиқтиряпти! Буюк табаа, ёки фуқаро, давлатга ҳалол хизмат қилади ва ортиқча шундай хизмат қилолмаса, унда четга чиқади. Ю ва Цюни фойдали табаа дейиш мумкин.

– Демак, улар итоаткорларми?

– Улар хоқоннинг ёки отасининг жонига қасд қилмайдилар, – деди Муаллим.

25

Цзилу Цзигаони Би қишлоғи оқсоқоли этиб тайинлаганида Муаллим шундай деган:

– Бировнинг боласини ўлдирмоқчисан.

Цзилу эътироз билдирди.

– У ерда халқ бор, қурбонгоҳлар бор, еру дон-дунлар бор. Сени билимдон санашлари учун ўқиш унчалик шарт эмас.

Муаллим айтди:

– Худди мана шунинг учун ҳам мен гапга чечанларни ёқтирмайман.

26

Цзилу, Цзэн Си, Жань Ю ва Гунси Хуа Муаллим олдида ўтиришганида у айтди:

– Менинг сизлардан бироз катталигимни ҳисобга олманглар. Сизлар доим «қадримизга етишмайди» деб шикоят қиласизлар. Бирорта одам сизларнинг қобилиятингизга баҳо беришганида, сиз бундан қандай фойдаланган бўлардингиз?

Цзилу биринчи бўлиб жавоб беришга шошилди:

– Агар мен юзта жанг араваси бера оладиган ўлкани бошқарадиган бўлсам, бу ўлка катта подшоҳликлар томонидан сиқиб қўйилиб, душманлар хуружи туфайли азобуқубатда қолганида ва очарчиликка дучор бўлганида ҳам бу ерда уч йил мобайнида жасорат ва бурч тушунчаси шаклланган бўларди.

Муаллим бунга кулимсираб қўйди ва кейин Жань Цюдан сўради:

– Сен-чи, Цю, сен нима дейсан?

– Агар мен бирор ўлкани бошқарадиган бўлсам, уч йил ичида у ерда яшайдиган барча халқ ҳаётини фаровон қилардим. Аммо мусиқали урф-одатларни ўрнатиш учун олижаноб киши керак бўларди.

– Чи, сен нима дейсан? – Муаллим Гунси Хуадан сўради.

– Бу қўлимдан келади, деб айта олмайман, бироқ мен ўргансам-да, маросим ташкилотчиси сифатида, аждодлар қасрида ва подшоҳлар учрашувида маросим кийимида хизмат қилсам, дейман.

– Сен-чи, Дянь, нима демоқчисан? – Муаллим Цзен Сига мурожаат қилди.

Мусиқа тинди. Торларнинг охириги садоси билан Цзен Си удни бир чеккага қўйиб, ўрнидан турди ва жавоб қилди:

Менинг хоҳишим бошқача.

– Нима бўпти? – деди Муаллим. – Ахир, ҳамма ўзининг фикрини билдирыпти-ку.

– Баҳор охирида, баҳорий кийимлар тикилиб бўлганда беш-олтита тенгқурларим, олти-етти ёш йигитча мен билан бўлса-ю, И дарёси сувларида чўмилсак, Ёмғир қасри олдида шамолда турсак-да, қўшиқ айтиб, орқага қайтсак.

Муаллим, чуқур хўрсиниб, шундай деди:

– Дянь билан бирга бўлгим келди.

Учаласи чиқиб кетгач, Цзэн Си, улардан орқада қолиб, Муаллимдан сўради:

– Уларнинг нутқи Сизга ёқдими?

– Уларнинг ҳар бири фақат ўз хоҳишинигина билдирди, – жавоб қилди Муаллим.

- Ю гапирганда нега кулимсирадингиз?
- Давлат урф-одатлар воситасида бошқарилади. Унинг гапи эса димоғдор, кеккайган одамнинг гапи эди. Шунинг учун мен кулимсирадим, – деди Муаллим.
- Нима, Цю давлат бошқарувини хоҳламас эдими?
- У бошқармоқчи бўлган кичкина ўлканинг давлат бўлишини қаердан олдинг?
- Чи бошқаришни хоҳламасмиди?
- Аждодлар қасри, подшоҳлар учрашуви – подшоҳлар иши бўлмаса, кимники? Агар Чи кичик бўлса, ким катта бўларди?

Ўн иккинчи боб

ЯНЬ ЮАНЬ

1

Янь Юань *одамгарчилик* нима? — деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

— Одамий бўлиш — ўзни енгиш ва урф-одатларга амал қилиш, демакдир. Агар сен бир марта ўзингни енгиб, урф-одатларга амал қилсанг, Фалак Ости аҳли сени одамий деб тан олади. Одамгарчилик фазилатига эга бўлиш ўзингга ва атрофдагиларга боғлиқ.

— Батафсилроқ тушунтириб бера олмайсизми? — сўрашда давом этди Янь Юань.

Муаллим жавоб берди:

— Урф бўлмаса, қарама,
Урф бўлмаса, эшитма,
Урф бўлмаса, гапирма,
Урф бўлмаса, қилма.

Янь Юань айтди:

— Зеҳним унча ўткир эмас, лекин, барибир, рухсат берсангиз, шу сўзларни амалда қўлласам.

2

Чжунгун *одамгарчилик* нима? — деб сўради.

Муаллим айтди:

— Одамлар орасида ўзини худди нуфузли шахсни кутиб олгани чиққандай тутса, халқни худди муҳим қурбонлик маросимини бажараётгандай бошқарса, ўзига раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрмаса, мамлакатда ва оилада норозилик келтириб чиқармаса — шу одамгарчилик дейилади.

Чжунгун деди:

— Зеҳним унча ўткир эмас, лекин, барибир, рухсат берсангиз, шу сўзларни амалда қўлласам.

3

Конфуцийнинг шогирди – Сима Ню «*одамгарчилик нима?*» – деб сўради.

Муаллим айтди:

– Одамий зот ўйланиб гапиради.

– Ўйланиб гапиришни сиз одамийлик ҳисоблаяпсизми?

– қайта сўради Сима Ню.

Муаллим тушунтирди:

– Айт-чи, ўйланмасдан, бажарилиши қийин нарса ҳақида гапириш мумкинми?

4

Сима Ню «*олижаноб инсон қандай бўлади?*» – деб сўради

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон хавотирланмайди ва қўрқинчдан ҳоли бўлади.

– Хавотирланмайди ва қўрқинчдан ҳоли бўлади? Шунинг сиз олижаноб инсон деяпсизми? – қайта сўради Сима Ню.

Муаллим тушунтирди:

– Агар ўзингдан нуқсон тополмасанг, хавотирланиш ва қўрқувга ўрин қоладими?

5

Сима Ню ҳасратланди:

– Ҳамманинг ака-укалари бор, менда эса – йўқ.

Цзися унга айтди:

– Бу ҳақда мен бир гап эшитган эдим. Ҳаёт ва ўлим Фалакнинг амрига боғлиқ, аслзотлик ва бойлик – Фалакнинг неъматидир. Агар олий фазилатли киши иззат-икромни қадрласа, одамлар билан урф-одатга кўра хушмуомала, мулойим, боадаб бўлса, унда тўртта денгиз ҳадларидеги ҳар бир киши унинг биродари бўлади. Шундай экан, ака-укам йўқ, деб хавотирланиш ўринсиз.

6

Цзичжан *нимани бамаъни, оқилона деса бўлади?* – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– На моҳирона тўқилган тухмат ва на ўртантирувчи шикоят таъсир кучига эга бўлса, шуни бамаънилик ёки мантиқийлик деса бўлади. На моҳирона тўқилган тухмат ва на ўртантирувчи шикоят таъсир кучига эга бўлса – шу нарса мулоҳазалилик ёки узоқни кўра билиш дейилади.

7

Цзигун *давлат бошқаруви моҳияти нимада?* – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Овқатинг етарли, қурол-яроғинг етарли, халқ ишончи бор бўлса давлат бошқаруви шу бўлади.

– Зарурат туғилса, саналганларнинг қайси биридан воз кечиш керак? – сўради Цзигун.

– Қурол-яроғдан.

– Зарурат туғилса, қолганларнинг қайси биридан воз кечиш керак? – деб қайта сўради Цзигун.

– Овқатдан.

Азалдан ўлимдан қутулолмайсан,

Ишончсиз йиқилмай тура олмайсан.

8

Вэй вилоятидаги мансабдор Цзи Баркамол (*Цзи Цзичэн*) айтди:

– Олижаноб инсондаги муҳим нарса – бу моҳият. Унга яна ўқиш, билим олишнинг нима кераги бор?

Цзигун эътироз билдирди:

– Сиз, Муаллимнинг олижаноб инсон ҳақидаги шундай фикрлаши ачинарли. Айтилганни тўрт отли аравада ҳам қувиб етолмайсан. Арслон ёки қоплоннинг жунсиз териси ит ёки қўйнинг жунсиз терисига ўхшайди.

9

Айгун Ю Жодан сўради:

– Нима қилиш керак? Бу йил қурғоқчилик бўляпти. Ҳарajatларни қоплаш учун маблағ етишмаяпти.

Ю Жо жавоб қилди:

– Фақат ўндан бир улуш миқдорида солиқ йиғиш мумкин.
– Мен ҳозир ўндан икки улуши миқдорида йиғяпман, барибир, етмаяпти-ю, ўндан бир улуши етадими? – эътироз билдирди князь.

Ю Жо айтди:

– Халққа етиб турганда сизга қандай етмасин? Халққа етмай турса, сизга қандай етсин?

10

Цзичжан яхши хислатларни қандай юксалтириш керагу, хатони қандай топиш мумкин? – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Агар сен учун ҳалоллик ва садоқатни муҳим билиб, адолатли бўлишга интилсанг, демак, яхши фазилатларни юксалтирган бўласан.

Бирор кишига муҳаббат қўйишса – умри узоқ бўлишини хоҳлайдилар ёки нафратланишса – унга ўлим тилайдилар. Узоқ умр ёки ўлим тилаш – бу хато. «Кўшиқлар Китоби»да шундай сатрлар бор:

– Сени тортар ўзига қизнинг бойлиги?

– Йўқ! Чанқоқлик, таассурот, янгича фикр!

11

Ци вилоятининг князи Буюк (*Цзингун* – м.а. 547 – 490) Конфуцийдан *давлат бошқарувининг моҳияти нимада?* – деб сўради.

Конфуций жавоб берди:

– Подшоҳ подшоҳлигини қилсин, хизматкор – хизматкорлигини, ота – оталигини, фарзанд – фарзандлигини.

– Жуда соз! Ростдан ҳам, подшоҳ подшоҳлигини, хизматкор хизматкорлигини, ота оталигини, фарзанд фарзандлигини қилмаса, унда овқатим бўла туриб, уни ея олармидим? – деди князь.

12

Муаллим айтди:

– Менинг назаримда, фақат Ю даъволашувчилар сўзини охиригача тингламай, қарор чиқариши мумкин.

Цзилу дарҳол, кечга қолдирмай, ваъданинг устидан чиқади.

13

Муаллим айтди:

– Даъво аризаларини мен бошқалардан яхшироқ кўраман, аммо даъволарнинг бўлмагани яхши.

14

Цзичжан *давлат бошқарувининг моҳияти нимада?* – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Раҳбар бўлсанг, хордиқни унут,

Иш бажарсанг, доим бўл ҳалол.

15

Муаллим айтди:

– Олижаноб киши илм эгаллашда чегарадан чиқмаслиги лозим, агар ўзини урф-одат қоидалари билан тийиб тура олса.

16

Муаллим айтди:

– Олижаноб киши инсондаги ёмон хислатларнинг эмас, ҳамма яхши фазилатларнинг ғолиб келишига кўмаклашади. Авом унинг аксини қилади.

17

Кичикларнинг Саховатлиси (князь Цзи Канцзи) Конфуцийдан *давлат бошқарувининг моҳияти нимада?* – деб сўради.

Конфуций жавоб берди:

– Бошқариш – тузатиш, демак,

Тузалишни хоҳламайди ким?

Ўзингиз-чи? Тузаласизми?!

18

Кичикларнинг Саховатлиси ўғирликлардан ташвишланиб, Конфуцийдан маслаҳат олди.

Конфуций айтди:

— Хоҳишларда ўзингиз бўлсангиз камтар,
Мукофот олса ҳам қилмас ўғирлик.

19

Кичикларнинг Саховатлиси Конфуций билан суҳбат чоғида давлат бошқаруви ҳақида сўради:

— Йўлдан озганларни тўғри йўлдагилар билан яқинлаштириш учун қатл қилса бўладими?

Конфуций жавоб берди:

— Ҳокимиятни идора қилиш — сизнинг қўлингизда. Шундай экан, шартми қатл қилиш? Сиз ўзингиз яхши амалларга ихлос қўйиб кўринг-а, халқ шу заҳоти яхшилика чоғланади. Олижаноб киши кўлидаги саховат бамисоли шамол, авомда эса — майса; майса шамол таъсирида бўйин эгади.

20

Цзичжан сўради:

— Машҳур олим қандай бўлиши керак?

— Сенингча, «машҳурлик» нимани билдиради? — сўради Муаллим.

— Доим мамлакатда мақтов олиш, доим оилада мақтов олиш, — жавоб қилди Цзичжан.

Конфуций эътироз билдирди:

— Бу — машҳурлик эмас. Машҳур қувликни билмайдиган, тўғри одам, у — адолат, ҳақиқат шайдоси, одамларнинг гапига қулоқ солади ва уларнинг юз ифодасини ўрганади, ўзини улардан қуйи қўйиш тўғрисида қайғуради. У, албатта, мамлакатда ҳам, оилада ҳам машҳур бўлади. Мақталаётган киши ўзининг инсонгарчилигини юзаки намойиш қилади, амалда одамгарчилик, инсонликка зид иш юритади ва шак-шубҳасиз, қандай бўлса, шундай яшайверади. Худди шунингдек, у мамлакатда ҳам, оилада ҳам мақталаверади.

21

Фань Чи, Муаллимни Ёмғир қурбонгоҳида сайр чоғи кузатиб борар экан, шундай деди:

– Бир нарсани сўрашга ижозат берсангиз: яхши хислатларни қандай қилиб янада яхши қилиш, ярамас иллатлардан қандай тозаланиш, хатоликни қандай топиш мумкин?

Муаллим жавоб берди:

– Ажойиб савол! Ишни унинг натижасидан афзал кўриш яхши фазилатларни янада яхшиламайдами? Ўзингдаги ёмон иллатларга нисбатан муросасиз бўлиш ва бошқаларнинг иллатини ўзига юқтирмаслик ярамас иллатлардан тозаламайдами? Бир лаҳзалик, газаб, жаҳл туфайли ўзини ва яқинларини унутиб юбориш хатоликларни топишга ёрдам бермайдами?

22

Фань Чи *одамгарчилик нима?* – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Бу – одамларни севиш.

Фань Чи *билим нима?* – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Бу – одамларни билиш.

Фань Чи тушунмади. Шунда Муаллим аниқлик киритди:

– Ҳалол одам нопокларга раҳнамо бўлса,

Нопоклар ҳам ҳалолликка тутар йўл.

Фань кетди ва Цзисяни учратиб, унга деди:

– Мен ҳозиргина Муаллим қошида бўлдим ва ундан билим нима? – деб сўрадим. Шунда устоз жавоб берди:

– Ҳалол одам нопокларга раҳнамо бўлса,

Нопоклар ҳам ҳалолликка тутар йўл.

Бу нима дегани?

– Чиройли жавоб, – деди Цзися. – Шунь Фалак Остини бошқарганида, танлов ўтказилди. Бунда Гао Яо голиб бўлди. Ҳамма одамий хислати йўқлар қуруқ қолишди. Тан Фалак Остини бошқарганида, танлов ўтказилди. Бунда И Инь голиб бўлди. Ҳамма одамий хислати йўқлар қуруқ қолишди.

23

Цзигун кимгадир *дўст бўлиш дегани нима?* – деб сўради.

Муаллим айтди:

– Унга маслаҳат берганингда тўғри, софдил бўл ва уни эзгуликка чорла. Агар у сенинг гапингга кирмаса, мажбурлама: камситилмайсан.

24

Муаллим Цзен айтди:

– Олижаноб киши дўстлик ришталарини ўзининг билимдонлиги туфайли боғлайди, дўстлик эса унга инсонгарчиликни қарор топтиришда ёрдам беради.

Ўн учинчи боб ЦЗИЛУ

1

Цзилу ҳукмдор бўлиш нима? – деб сўради.

Муаллим айтди:

– Тиришқоқликда бошқаларга ўрнак бўл.

Цзилу таърифга аниқлик киритишни сўраганида Муаллим айтди:

– Хордиқ нималигини билма.

2

Чжунгун Кичиклар сулоласида бошқарувчилик қилди, у ҳукмдор бўлиш нима? – деб сўради.

Муаллим айтди:

– Ўз фуқароларингга ўрнак бўл, арзимаган айби учун жазолама, муносиб ва лаёқатли одамларни қўлла.

– Муносиб ва лаёқатли одамларни қандай билса бўлади? – деб сўради Чжунгун.

Муаллим айтди:

– Ўзинг билганлар одамларни қўллаб-қувватла,

Билмаган, нотаниш одамларниям,

Уларни қайтарармиди бошқалар?

3

Цзилу айтди:

– Вэй подшоҳи Сизни ҳокимият ишларига чорляпти. Ишни нимадан бошлайсиз? Муаллим айтди:

– Исмларни тузатиш керак.

– Шунақа деб, ўйлайсизми? – эътироз билдирди Цзилу.

– Бу анча мавҳумми. Уларни тузатиш шартми?

Муаллим айтди:

– Қандай саводсизлик, Ю! Олижаноб киши, назаримда, билмаган нарсаси ҳақида эшитса, индамай қўя қоларди. Ахир исм ярашмаса, уни изоҳлаб ўтиришмайди-ку!

Изоҳлашга ҳожат бўлмаса, ишда натижа, ютуқ бўлмайди; ишда ютуқ бўлмаса, урф-одат ҳам, мусиқа ҳам равнақ топмайди; агар урф-одат ва мусиқа равнақ топмаса, жазонинг таъсирчанлиги йўқолади; жазонинг таъсирчанлиги бўлмаса, халқ гангиб қолади. Шунинг учун олижаноб киши айтган нарсани доим изоҳлаш керак, изоҳланган нарсани эса, қўллаш мумкин. Олижаноб киши фақат мавҳум нарсаларни изоҳламайди.

4

Фань Чи деҳқончиликни ўргатишни сўради.

Муаллим деди:

— Бу соҳада мен деҳқонлар билан тенглаша олмайман.

Фань Чи ундан полизга ишлов беришни ўргатишни сўради.

Муаллим айтди:

— Бу соҳада мен полизда ишловчилар билан тенглаша олмайман.

Фань Чи кетгач, Муаллим айтди:

— Қандай яхши одам-а, шу Фань Сюй!

Ҳукмдор урф-одатни севса, халқ ҳурматсизлик қилмайди; ҳукмдор одилликни севса, халқ итоатсизлик қилмайди; ҳукмдор ҳақиқатни севса, халқ нопокликка юз бурмайди. Агар шундай бўлса, унда, болаларини елкаларига миндириб ҳамма ёқдан халқ оқиб келаверади. Шундай бўлгач, ҳукмдорнинг ерга ишлов бериш ва экин экишига ҳожат қоладими?

5

Муаллим айтди:

— Агар ҳамма уч юзта Қўшиқни ёд билсанг-у, сенга юклатилган давлат ишининг моҳиятини тушунмасанг ва, хорижда элчилик қилганида, мустақил музокара олиб бора олмасанг, Қўшиқларни қанча кўп билмагин, улардан фойда борми?

6

Муаллим айтди:

— Сен тўғри юриб-турсанг, ҳеч қандай буйруқсиз ҳам се-

нинг орқангдан юришади; хатти-ҳаракатинг ножоиз бўлса, буйруқ берсанг ҳам қулоқ солишмайди.

7

Муаллим айтди:

— Лу ва Вэй вилоятларида биродарлар ҳукмронлиги, дейсизми?

8

Муаллим князь Вэйнинг ўғли Цзин ва унинг ҳаётда орттирган донишмандлиги ҳақида гапирар: деярли ҳеч вақоси бўлмаса ҳам «Менга шунинг ўзи етарли!» дерди. Бойлиги сал кўпайгач, айтарди: «Даярли ҳамма нарсам бор». Бойлигига яна бироз бойлик қўшилгач, айтарди: «Даярли шоҳона яшаяпман!»

9

Муаллим Вэйга бораётганда аравани Жань Ю бошқараётган эди.

Муаллим эътибор қилди:

— Одамлар бунча кўп бўлмаса!

Жань Ю сўради:

— Одам кўп бўлса, нима қилиш керак?

— Уларни бой қилиш керак, — деди Муаллим.

Жань Ю яна сўради:

— Агар улар бойиб кетишса-чи, унда яна нима қилиш керак?

— Ўқитиш, — жавоб қилди Муаллим.

10

Муаллим айтди:

— Бирор ҳукмдор мени хизматга таклиф қилганида, бир йил давомида унда ҳамма нарса ўрнига тушади, уч йилдан кейин эса, у ютуқларга эришади.

11

Муаллим ҳайратланиб, деди:

— Ким айтса ҳам, тўғри айтган: агар яхши одамлар мамлакатни юз йил бошқарса, улар ҳеч қандай қатлларсиз ҳам зўровонликларга чек қўя оладилар.

12

Муаллим айтди:

– Ҳокимиятни ҳақиқий ҳукмдор бошқарса, инсонгарчилик фақат бир авлоддан кейин қарор топиши мумкин.

13

Муаллим айтди:

– Ўз камчиликларингни ўзинг бартараф қилаётганингда бошқарувда нима қўлингдан келмаяпти? Ўз камчиликларингни ўзинг бартараф қилолмаётганингда, бошқаларни қандай тузата оласан?

14

Жань йиғилишдан келганида Муаллим сўради:

– Нега бунча кеч келдинг?

– Битта давлат ишини муҳокама қилдик, – жавоб берди шогирд.

Муаллим эътироз билдирди:

– Бу давлат иши бўлмаслиги мумкин. Акс ҳолда, мен ҳеч қаерда хизмат қилмасам ҳам, унинг ҳақида эшитган бўлардим.

15

Князь Қаттиқ (*Дингун*) сўради:

– Бир гап билан мамлакатни равнақ топтириш мумкинми?

Конфуций жавоб берди:

– Гап билан мумкинмас. Аммо халқда нақл бор: «Ҳукмдор бўлиш қийин ва фуқаро бўлиш ҳам осон эмас». Ҳукмдор бўлишнинг қийинлигини тушунсанг, бир гап билан мамлакатни равнақ топдиришга яқинлашмасмидинг?

– Битта гап билан мамлакатни ҳалокатга олиб келиш мумкинми? – сўради князь.

Конфуций жавоб берди:

– Буни гап билан қилиб бўлмайди. Аммо халқда нақл бор: «Давлат бошқарувида менга қувонч келтирадиган нарса – фақат менинг гапларимга эътироз билдирилмаётганлиги». Агар у гапирилаётган нарса ҳақиқатан ҳам яхши бўлса, унда

ҳеч кимнинг эътироз билдирмаётганлиги ёмонми? Агар ай-
тилган гап ёмон бўлса ва ҳеч ким унга эътироз билдирмаса,
унда бир гап билан мамлакатни ҳалокатга олиб келишга
яқинлашмасмидинг?

16

Князь Шэ давлат бошқаруви нима? — деб сўради.

Муаллим айтди:

— Яқиндагилар хурсанд,

Келадилар узоқдагилар.

17

Цзися Цюйфу вилоятини бошқараётганида ҳукмдорнинг
хатти-ҳаракатлари қандай бўлиши керак? — деб сўради.

Муаллим айтди:

— Тез келадиган ютуққа умид қилма ва кичик фойдага
ҳам учиб кетма. Шошилсанг — мақсадга етолмайсан, оз нар-
сага учиб кетсанг — каттасидан қуруқ қоласан.

18

Князь Шэ Конфуцийга деди:

— Менинг қишлоғимда бир оқ кўнгил одам бўларди. Унинг
отаси кўй ўғирлаганда, у отаси устидан чақимчилик қилади.

Конфуций жавоб қилди:

— Менинг қишлоғимдаги оқ кўнгил одамлар сизларники-
дан ажралиб туради. Бизда оталар ўғиллар айбини яшириша-
ди, ўғиллар — оталар айбини. Оқ кўнгилликнинг моҳияти шу.

19

Фань Чи инсонгарчиликнинг моҳияти нима? — деб сўради.

Муаллим айтди:

— Уйда иззат-икромда бўл,

Кўча-кўйда — самимий,

Хизматда сақла ҳурмат,

Буларни рад этиб бўлмас

Ҳатто варварлар ичра.

20

Цзигун сўради:

– Олим номини олиш учун қандай бўлиш керак?

Муаллим айтди:

– Ўз хулқида уятчан, бошқа юртларда ҳукмдор буйруғини виждонан бажаришга қодир одам олим деб аталиши мумкин.

– Билгим бор: яна-чи?

– Оилада ота-онани ҳурмат қилган,

Қишлоқда кексаларни иззат қилган.

– Билгим бор: яна-чи?

– Олим шуки – нутқида самимийлик барқ уради, ишларида – қатъиятли, имкониятлари чекланган, аммо қайсар.

– Бизнинг кунларимизда бошқарувчилар қандай?

– Э-э, гапирма, бачкана одамчалар! Улар ҳисобга ҳам кирмайди!

21

Муаллим айтди:

– Ўртада кетаётган топилмаса, шиддаткор ва инсофлилар билан яқинлашиш керак. Шиддаткорлар собитқадам бўлса, инсофлилар – оғир, босиқ бўлишади.

22

Муаллим айтди:

– Жанубликларда нақл бор: «Субутсизлар афсунгар ҳам, табиб ҳам бўлолмайдилар». Ажойиб фикр!

«Ўзгаришлар Китоби» да ўқиймиз:

Саховатда субутсизлар

Кўп уятга қолурлар

Муаллим тушунтирди:

– Бу ҳақда фол очиб ҳам бўлмайди.

23

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсонлар келишмовчилик юз берганда ҳам уйғунликда бўладилар, авомларда эса, келишувчиликда ҳам уйғунлик бўлмайди.

24

Цзигун сўради:

– Бир кишини барча ҳамқишлоқлар яхши кўрса – бу қандай ҳол?

Муаллим жавоб берди:

– Бу – ёмон.

– Бир кишини барча ҳамқишлоқлар ёмон кўрса-чи?

– Бу ҳам ёмон. Агар уни фақат яхши ҳамқишлоқлар яхши кўришса-ю, ёмон ҳамқишлоқлари ёмон кўришса – бу яхши, – жавоб қилди Муаллим.

25

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон бошқарувида хизмат осон кечади, аммо унинг кўнглини олиш осон эмас. Йўлдан юрмай, кўнглини топаман десанг, топа олмайсан. Одамларга раҳнамолик қилганда, у ҳар бир кишининг истеъдодини ҳисобга олади.

Авом бошқарувчи бўлса, хизмат қийин кечади, аммо унинг кўнглини олиш осон. Йўлдан юрмай, кўнглини топаман десанг, топа оласан. Одамларга раҳнамолик қилганда, у ҳаммага қаттиққўллик қилади.

26

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсонда камтарлик эркинлик, бамайлихотирлик билан уйғунлашган бўлади. Авомда эса, эркинлик, бамайлихотирлик йўқ, кибр-ҳаво, гурур – истаганча бор.

27

Муаллим айтди:

– Мустаҳкам иродали, қатъиятли, қувликни билмайдиган, содда, тўғри одам инсонгарчиликка яқин туради.

28

Цзигун сўради:

– Олим қандай бўлиши керак?

Муаллим жавоб берди:

— Панд-насиҳат қилишга қодир, хайрихоҳ одамни олим дейиш мумкин. У дўстига насиҳат қилади ва биродарига хайрихоҳ бўлади.

29

Муаллим айтди:

— Яхши киши етти йил ўқитган одамларни жангга юбориш мумкин.

30

Муаллим айтди:

— Ўқитилмаган одамларни жангга олиб бориш уларни бало-қазо ҳукмига топшириш демақдир.

Ўн тўртинчи боб СЯН СЎРАДИ

1

Конфуцийнинг шогирди — Сянь «*уят*» деган сўз нимани билдиради? — деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

— Мамлакатнинг йўли бўлганида ва йўли йўқлигида маош олиш уятли.

— Шухратпарастлик, манманлик, такаббурлик, таъмагирлик, ҳасаддан покланиш, одамгарчилик инсонга хосми?

— Бу жуда қийин масала. Одамгарчилик хусусида эса, билмадим, — деб жавоб берди Муаллим.

2

Муаллим айтди:

— Тўқ, фаровон турмуш ва тинч, осойишта ҳаётни ўйлайдиган киши олимликка муносиб эмас.

3

Муаллим айтди:

— Она юртнинг йўли бўлса,
Хулқинг, сўзинг тўғри бўлсин;
Бўлмаса гар юртинг йўли,
Ўйлаб гапир ва ўйлаб юр.

4

Муаллим айтди:

— Саховатли кишиларниг гапи доим тайин, аммо гапи тайин одамлар доим ҳам саховатли бўлавермайди.

Турган-битгани одамгарчилик бўлган зотлар, албатта, шижоатлидирлар, аммо шижоатлилар ҳамма вақт ҳам инсоний хислатларига эга бўлавермайди.

5

Конфуцийнинг шогирди — Наньгун устоздан сўради:

— И — қадимги ривоятлар қаҳрамони — камондан ўқ отишда тенги бўлмаган, Ао қуруқ ерда ҳам қайиқда юра олган, аммо бу хислатлари уларнинг кунига ярамади ва иккови ҳам оламдан бевақт ўтиб кетдилар. Ай ва Цзи бўлса, ўзлари ер ҳайдаб, деҳқончилик қилиб, бутун Фалак Ости юртига эга бўлдилар.

Муаллим бунга ҳеч қандай муносабат билдирмади, аммо Наньгун Ко кетгач, шундай деди:

— У қандай ажойиб инсон!

Эзгулик — жону-дили!

6

Муаллим айтди:

— Э-воҳ, шундай ҳам бўладими, ўзи олижаноб инсон-у одамгарчилиги йўқ, аммо турган-битгани одамгарчилик бўлган авомлар ҳам бор!

7

Муаллим айтди:

— Қандай қилиб яхши кўрган одамингга нисбатан талабчан бўлмаслик мумкин?

Ўзинг содиқ бўлган одамга қандай йўл-йўриқ кўрсата олмаслигинг мумкин?

8

Муаллим айтди:

— Чжэн вилоятидаги мансабдор Би Чэнь лойиҳа яратаётганда аввал унинг қораламасини тузган, Ши айни лойиҳа бўйича фикрини билдириб турган, Шарқий қишлоқлик, чет эллар билан алоқа бўйича масъул Цзичань уни сайқаллаган.

9

Кимдир Муаллимнинг Цзичань ҳақидаги фикрини билмоқчи бўлди.

– У – муҳтарам инсон.

Унинг қариндоши Цзиси тўғрисида сўраганда:

– У – у-да, у-да!

Гуань Чжун ҳақидаги фикрини билмоқчи бўлганда, Муаллим жавоб қилди:

– Мана бу инсон! У Ци вилоятидаги мансабдор Бодан уч минг оилалик Пянь қишлоғини тортиб олган, аммо Бо ёвғон овқат билан кун кечирган бўлишига қарамай, умрининг охиригача бирор марта ҳам унинг устидан шикоят қилмаган.

10

Муаллим айтди:

– Камбағал одамнинг кек сақлаши қийин.

Бойга эса такаббур бўлмаслик осон.

11

Муаллим айтди:

– Лулик мансабдор Мэн Гунчода Чжао ёки Вэй каби буюк сулолаларга хизмат қилишга қобилияти етар эди, аммо у ҳатто Тэн ёки Сюё каби кичик вилоятларда ҳам мансабдор бўла олмаслиги мумкин.

12

Цзилу камолотга эришган одам қандай бўлади? – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Лу вилоятидаги мансабдор Цзан Жанговар Иккинчи (*Цзан Учжун*)нинг ақл-заковати, Гунчонинг беғаразлиги, Бянялик Чжуанцзининг мардлиги, Жань Цюнинг маҳорати, урф-одатлар ва мусиқа билан зийнатланган кишиларни камолотга эришган одам деса бўлади.

Кейин яна давом этди:

– Аммо бизнинг замонимизда баркамол одамлар, албатта, шулардай бўлиши шартмикан? Ахир, шахсий фойда кўришдан адолатни афзал билувчи, хавф-хатар туғилганда ўзини қурбон қилувчи ва ҳеч қачон, ҳатто узоқ муддат қийин вазиятда қолганида ҳам берган ваъдасида турадиганларни ҳам баркамол шахс дейиш мумкин-ку!

13

Муаллим вэйлик Гунмин Цзядан шу ерлик мансабдор Гуншу Маърифатли (*Гуншу Вэньци*) тўғрисида сўради:

– У гапирмайди ҳам, кулмайди ҳам, бирор нарса ҳарид қилмайди ҳам, дейишади. Шу тўғрими?

Гунмин Цзя жавоб берди:

– Ким сизга шундай деган бўлса, ошириб юборибди. У керак бўлган пайтда гапиради – ва ҳеч ким уни тинглаб чарчамайди; хурсанд бўлганида кулади – ва унинг кулгиси ҳеч кимнинг жонига тегмайди ва харид қилади ҳам, тўғриси айтсак, ҳеч ким унинг харидорлигидан нолимайди.

– Ҳа, тўғри. Лекин у худди шундайми? – сўради Муаллим.

14

Муаллим айтди:

– Цзан Жанговар Иккинчи ўзининг Фан қароргоҳини назарда тутиб, Лу ҳокимидан авлодларини қароргоҳда эгалик қилишларини сўради. Агар у ҳокимга тазйиқ ўтказмаган, дейишса, мен бунга ишонмайман.

15

Муаллим айтди:

– Цзиньлик князь Маърифатли (*Вэньгун*, 636 – 628) хиёнаткор, бевафо ва нопок бўлган, князь Аркон (*Хуаньгун*, 685 – 642) пок ва вафодор бўлган.

16

Цзилу айтди:

– Князь Аркон ўзининг биродари, шаҳзода Цюни ўлдирди, шаҳзода хизматидаги Шао Ху ўз жонига қасд қилди, Гуань Чжун эса омон қолди.

Кейин сўради:

– Гуань Чжун одамий эмасми?

Муаллим жавоб берди:

– Князь Аркон қурол-яроғ кучи билан эмас, худди шу Гуань Чжун туфайли тўққиз марта вилоятлар ҳокимлари-

нинг бошини қовуштирган. Бошқа яна қандай одамгарчилик бўлиши мумкин? Бошқа яна қандай одамгарчилик бўлиши мумкин?

17

Цзигун сўради:

– Гуань Чжун одамий эмасмиди? Князь Аркон ўз биродари Цзюни ўлдирганида Гуань Чжун ўлмай, омон қолди, ҳатто князнинг биринчи маслаҳатчиси бўлиб қолди.

Муаллим жавоб берди:

– Гуань Чжун Князь Арконнинг биринчи маслаҳатчиси бўлиб қолганида у князни вилоятлар ҳокимларининг гегемони – энг каттаси даражасига олиб чиқди, уларни бирлаштирди, Фалак Ости юртини фаровон қилди. Халқ ҳозиргача унинг марҳаматидан миннатдор. Гуань Чжун бўлмаганида ҳаммамиз сочимизни ўстириб, ўнгу сўлимизни билмай қолардик. Жонига қасд қилиб, чуқур, хандақларда ному нишонсиз қолиб кетадиган, сиркаси сув кўтармайдиган авомлардай иш қилишни ўзига эп кўрармиди у?

18

Мансабдор Чжуань Гуншу Маърифатли қўли остида бошқарувчи бўлган ва Маърифатли билан бирга, унинг тавсиясига кўра, князь хонадонига катта мансабга кўтарилди. Муаллим бунга эшитиб, айтди:

– «Маърифатли» ўз номига муносиб.

19

Муаллим князь Мўъжизакор (*Лингун*, 534 – 492)нинг ахлоқсизлиги тўғрисида гап очганда, амалдор Нажотбахш сўради:

– Агар шундай бўлса, нега у ҳалок бўлмапти?

Конфуций жавоб берди:

– Унинг саройидаги Чжуншу Юй чет элликларни қабул қилиш билан шуғулланади, коҳин То қурбонликлар ташкил қилади, Вансунь Цзя эса армия қўмондони. Шундай дастурлари турганда у қандай ҳалок бўлиши мумкин?

20

Муаллим айтди:

– Уятмай-нетмай берилган ваъдани бажариш амримаҳол.

21

Чэнь Хэн князь Содда (*Цзяньгун*, 484 – 481)ни ўлдирганида Конфуций, ювиниб олиб, саройга келди ва князь Айгунга шундай деди:

– Чэнь Хэн ўз давлатпаноҳини ўлдирди, у – жазога муносиб.

– Уч хонадон бошлиқларига айт, – жавоб қилди князь.

Конфуций четлаб туриб, айтди:

– Менинг ўрним – мансабдорлардан кейин, шу боис индамай тура олмайман. Подшоҳ эса: «уч хонадон бошлиқларига айт», деяпти.

Шундай деб у уч хонадон бошлиқлари олдига бориб, бўлган гапни айтди, аммо улар рад жавобини бердилар.

– Менинг ўрним – мансабдорлардан кейин, шу боис индамай тура олмайман, – деди Муаллим.

22

Цзилу подшоҳга қандай хизмат қилиш керак? – деб сўрашди. Конфуций жавоб берди:

– Ёлғон гапирма ва унга тинчлик берма.

23

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон юксакликка интилади,

Авом табиати – тубан, ибтидоий.

24

Муаллим айтди:

– Қадим замонларда ўзини камол топтириш учун ўқиганлар,

Ҳозир эса бошқаларга ёқиш учун ўқийдилар.

25

Цюй Боюй, вэйлик мансабдор, бир одамни Конфуций олдига юборди.

Конфуций у билан бирга ўтирганда, сўради:

– Хўжайинингиз ҳозир нима билан банд?

– Хўжайин камроқ адашишни хоҳларди, аммо ҳозир имконияти йўқ, – деди у.

Цюй Боюйнинг одами кетгач, Муаллим ҳайратда:

– Қандай одам-а! Қандай одам-а!

26

Муаллим айтди:

– Бировнинг ишларига аралашма,

Сен унинг ўрнида эмассан-ку!

Муаллим Цзэн изоҳлади:

– Олижаноб инсон мавқеига кўра унга тегишли эмаслигини ўйламайди.

27

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон кўп гапиришдан уялади, ишга келганда эса, ҳаддан ошиб кетади.

28

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсоннинг белгиси – йўлининг уч қисмдан иборатлиги, аммо уларга менинг кучим етмайди:

Одамий зот хавфсирамайди,

Билимдон иккиланмайди,

Довжурак қўрқмайди.

29

Цзигун одамларни таърифлашга уста эди.

Муаллим айтди:

– Қанчалик сен баркамолсан, Ци!

Менинг эса қўлим тегмайди.

30

Муаллим айтди:

– Ҳеч ким сени билмаганлиги учун хафа бўлма,
Ўзингнинг камол топмаганингга хафа бўл.

31

Муаллим сўради:

– Билмасдан ва шубҳа-гумонсиз олдиндан ёлғон ва
ишончсизликни кўра оладиган одам иззат-ҳурматга лойиқ
бўлмайдими?

32

Лулик дарвеш – Вэйшэн Му Конфуцийга деди:

– Нега сен шунчалик жон куйдирасан, Цю? Бу гапга че-
чанлигингни намойиш қилиш учун эмасми?

– Гапга чечанлик менинг қўлимдан келмайди, аммо қай-
сар одамларни жиним суймайди – деди Конфуций.

33

Муаллим айтди:

– Отнинг жисмоний кучига эмас, хулқига қараб, минг
чақиримлик, деб мақташади.

34

Кимдир сўради:

– Ёмонлик қилганга яхшилик қилса нима бўлади?

Муаллим жавоб берди:

– Яхшилик эвазига нима оласан?

Ёмонлик эвазига балки ёмонлик?

Аммо яхшиликка – яхшилик жавоб!

35

Муаллим айтди:

– Ҳайҳот! Мени ҳеч ким билмайди.

– Йўғ-э! Наҳот ҳеч ким билмайди? – сўради Цзигун.

Муаллим айтди:

– Фалакка нолам йўқ, аммо одамларни айбламаяпман, заррадан бошлаб, улуғворликнинг тагигача етдим, буни Фалаклар билмайди дейсанми?

36

Конфуцийнинг шогирди – Гунбо Ляо Цзилуни Кичик Сун олдида ноҳақ айблади. Цзифу Буюк бу ҳақда Муаллимга айтди ва қўшиб қўйди:

– Гунбо Ляо сулола раҳнамосининг қалбига шубҳа солишга улгурди. Аммо мен уни омма кўзи олдида қатл қилдирмай қўймайман.

Муаллим айтди:

– Йўлга амал қиладими-йўқми – бу Фалакнинг амрига боғлиқ. Қандай қилиб Гунбо Ляо Фалакнинг ишига аралашади?

37

Муаллим айтди:

– Одамларнинг сараси кетар дунёдан,
Ундан кейин кетади юртидан қочган,
Кейингиси қарай олмас тик боқиб кўзга,
Ундан кейин кетади гап, сўздан қочган.

38

Цзилу Тош дорвоза олдида тунади. Эрталаб дарвозабон ундан сўради:

– Кимнинг олдидан келяпсан?
– Конфуцийнинг, – деди Цзилу
Дарвозабон ҳайратда сўради:
– Яхши натижаларга эришишга кўзи етмаса ҳам, тинмай ишлаётган анави одамми?

39

Муаллим Вэй вилоятида бонг ураётганда қоп елкалаган бир киши Конфуцийнинг уйи олдидан ўтиб қолди ва деди:

– Бонг ураётган одамнинг юраги жуда гашга ўхшайди!

Кейин яна гапида давом этди:

– Жудаям кўпол-ей товуши! Шундай ҳам майда ва хира бўладими! Ҳеч ким сенинг қадрингга етмаса – қўй, йиғиштир. Тамом – вассалом!

Чуқур бўлса – кўйлакчан ўтавераман,

Саёз бўлса – этагимни кўтариб.

Муаллим айтди:

– У шундай қатъиятлики, эътироз билдиришга ўрин йўқ!

40

Цзичжан сўради:

– Китобда айтилган: «Бобо Юксак (*Удин-шоҳ*) мотам тутиб, кулбада яшаган ва уч йил гапирмаган». Бу нима дегани?

Муаллим айтди:

– Фақат угина эмас, ҳамма қадимгилар шундай қилишган. Подшоҳ вафотидан кейин барча мансабдорлар уч йил давомида биринчи маслаҳатчининг кўрсатмалари билан иш юргизганлар.

41

Муаллим айтди:

– Ҳукмдор урф-одатларни севса, халқни осон бошқара олади.

42

Цзилу олижаноб инсон бўлиш дегани нимани билдиради? – деб сўради

Муаллим жавоб берди:

– Бу – ўзини иззат-икром, ҳурмати билан камол топтириш.

– Шу холосми?

– Ўзини камол топтириш ва шу билан бирга халқ фаровонлигини таъминлаш. Шу эмасмиди Яо ва Шунни қаттиқ ўйлантирган?

43

Конфуцийнинг таниши Юань Жан оёқларини узатиб ўтириб олиб, уни кутиб ўтирарди.

Муаллим айтди:

– Болалик чоғида мулойим ва гапга кирадиган, мўмин-қобил, етукликда авлодларга қолдирадиган арзигулик нарса қилмаган, қаригач, ўлмай яшашда давом этаётган ким? Ўзи жавоб берди: Бу — қароқчи.

Шундай деб, таёғи билан унинг оёғига туширди.

44

Цюэ қишлоғилик бола Муаллимга хабар берди.

Кимдир у ҳақда сўради:

– У яхши натижаларга эришяптими?

Муаллим жавоб берди:

– Унинг биз билан ўтириши, ёши катталар билан бирга юришига қараб, катта ютуқларни эмас, яхши натижаларни кўзлаётганлигини билиб оламиз

Ўн бешинчи боб

МУЪЖИЗАКОР КНЯЗЬ

1

Вэй вилояти князи Мўжизакор (*Лингун*, 534 – 492) жанговар сафланиш усуллари ҳақида сўради.

Конфуций жавоб берди:

– Мен қурбонлик косалари ва бошқа идишларни қандай қўйишни биламан, лекин аскарлик тартиб-қоидаларини ўрганмаганман.

Эртасига Вэйни тарк этди.

2

Муаллим Чэндалигида дон заҳираси тугаб қолди. Унинг барча ҳамроҳлари қувватдан кетиб, ўрнидан қўзғала олмай қолдилар. Цзилу норози бўлиб, Муаллимнинг олдига борди ва ундан сўради:

– Олижаноб инсон ҳам муҳтожликда қолдими?

Муаллим жавоб берди:

– Олижаноб инсон муҳтожликда чекинмайди; авом муҳтожликда интизомни йўқотади, тартибсиз бўлади.

3

Муаллим сўради:

– Ци, сенинг ўйлашингча, мен кўп нарсани ўрганиб, ҳаммасини ёдида сақлаб қоладиганлар тоифасиданми?

– Бўлмасам-чи?

– Йўқ! Менда ҳаммаси бир ипга тизилган.

4

Муаллим айтди:

– Ю, яхши фазилат нималигини биладиганлар кам.

5

Муаллим айтди:

– Бу ривоятлардаги Шунь эмасми? У нима билан шуғулланган? У юзини жанубга қаратиб, ўзига оро берган, холос!

6

– *Ўзини кўрсатиш нима дегани?* – деб сўради Цзичжан.

Муаллим жавоб берди:

– Агар сўзларинг тўғри ва рост, хатти-ҳаракатларинг гўзал ва ҳурматга лойиқ бўлса, унда сен ўзингни ҳатто жоҳиллар орасида ҳам кўрсата оласан. Агар сўзларинг ёлғон ва пуч, ҳаракатларингда олижаноблик ва иззат-иқромдан асар ҳам бўлмаса, ҳатто она юртингда ҳам ўзингни кўрсата олмайсан. Ерда турганингда буни хаёлан кўриб туришинг, аравада бўлсанг – уни бошинг узра эгилиб тургандай кўришинг керак. Ана шундагина ўзингни намоён қила оласан.

Цзичжан бу гапларни ёзиб олди.

7

Муаллим айтди:

– Қанчалик ростгўй шу вэйлик йилномачи Юй! Мамлакат ўз йўлидан кетаётганда худди ўқдай эди, мамлакат йўли издан чиққанда ҳам ўқдайлигича қолди.

Цюй Боюйнинг олижаноблигига шубҳа йўқ! Мамлакатнинг ўз йўли борлигида у хизматга келган, унинг йўли бошқалигида эса, ўз қобилиятларини яшира олган.

8

Муаллим айтди:

– Гаплашиш мумкин бўлган одам билан гаплашмасангиз, истеъдоддан айриласиз; гаплашиш керак бўлмаган одам билан гаплашсангиз, сўзларни бекор кетказасиз. Лекин ақлли одам ҳеч кимдан айрилмайди ва сўзларни бекор кетказмайди.

9

Муаллим айтди:

– Яхши ниятли ва юксак инсоний фазилатга эга кишилар ўз ҳаёти эвазига одамгарчиликка зиён келтиришни хоҳла-

майдилар, лекин охиригача инсоний бўлиб қолиш учун фақат ўзларини қурбон қилишлари мумкин.

10

Цзигун одамгарчиликка қандай эришиш мумкин? – деб сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Ўз ишини олий даражада бажариш учун ҳунарманд аввал асбобларни созлайди.

Бирорта мамлакатда яшаётганингда у ердаги нуфузли мансабдорлар хизматида бўл ва одамгарчилиги яхши кишилар билан дўстлаш.

11

Янь Юань мамлакатни қандай бошқариш кераклиги ҳақида сўради.

Муаллим жавоб берди:

– Ся хонадони фаслларига боқ,
Инь хонадони аравасида юр,
Чжоу хонадони қалпоғини кий,
Баҳор» мусиқасини тингла,
Эшитма Чжен тароналарин
(Ўткир ҳислар кўзғатар улар),
Тили чечанлардан бўл узоқ,
Чжен тароналари бузуқ,
Тили чечанларда бор тузоқ.

12

Муаллим айтди:

– Узоқни кўзламай иш қилсанг агар,
Яқинда бошингга ғам-алам тушар.

13

– Бўлди, ҳаммаси тамом! Мен ҳозиргача эзгуликларни ҳиссий лаззатдек кучли севган одамни учратганим йўқ.

14

Муаллим айтди:

– Бу Цзанлар хонадонидаги лавозимини ўғирликча эгаллаб олган Иккинчи Маърифатли (*Цзан Вэньчжун*) эмасми? У доно ва саховатли люсялик Марҳаматлининг гўзал фазилатларини билган ва у билан шоҳ саройида бирга хизмат қилишни хоҳламаган.

15

Муаллим айтди:

– Ўзига нисбатан талабчан, қаттиққўл, бошқаларга нисбатан эса муруватли, илтифотли кишилар адоват, гина-гидирга сабаб бўлмайди.

16

Муаллим айтди:

– Ўзига-ўзи «Қандай бўлишим керак?» «Қандай бўлишим керак?» деб доим савол бериб турмайдиган одам билан қандай муомала қилишни билмай бошим қотади.

17

Муаллим айтди:

– Эртадан кечгача адолат ҳақида лом-мим демай, берилиб сафсата сотиш қанчалик қийин!

18

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон ҳаққонийликни, тўғрилиқда бўялмаган моҳиятни кўради. Урф-одатлар – уларни амалда қўллашга, ювош-мўминлик билан уни намоён қилишга, самимийлик билан унда мукамалликка эришишга хизмат қилади. Олижаноб инсон худди шундай бўлади.

19

Муаллим айтди:

– Олижаноб киши ўзининг баркамол, етук эмаслиги ҳақида куйинади, машхур эмаслиги тўғрисида ғам чекмайди.

20

Муаллим айтди:

— Олижаноб инсон ўлиши ва шуҳрат қозонмаслигидан қўрқмайди.

21

Муаллим айтди:

— Олижаноб киши ўзига талабчан,
Авом эса, бошқаларга қаттиққўл бўлади.

22

Муаллим айтди:

— Олижаноб инсон ўзининг Арконлигини билган ҳолда уни ҳеч кимга кўрсатмайди, у одамлар билан муносабатга осон кириша олади, лекин беғаразлигича қолади.

23

Муаллим айтди:

— Олижаноб кишини гапига қараб ҳурмат қилмайди, лекин ким гапирганидан қатъий назар рад қилмайди.

24

Цзигун сўради:

— Бутун ҳаёт мобайнида унга амал қилиш керак бўладиган битта сўз борми?

Муаллим жавоб берди:

— Шу ҳам сенга азоб бўлдим?
Ўзингга раво кўрмагани
Ўзгага ҳам раво кўрма!

25

Муаллим айтди:

— Мулоқот чоғида кимни сўқдим, кимни мақтадим?

Мақтасам, синовдан ўтган мақталди.

Шу содда одамлар туфайли учта сулола тўғри йўлдан борди.

26

Муаллим айтди:

– Оти бор одам уни ўргатиш учун бошқаларга беради. Мен яна шуни кўрдимки, йилномачилар шубҳа туғдирган жойларни очиқ қолдиришган. Аммо бизнинг замонамизда, афсус, бунақаси кўринмайди.

27

Муаллим айтди:

– Чиройли сўзлар билан эзгуликларга соя солинади, озгина сабрсизлик эса, яхши ниятларга халақит беради.

28

Муаллим айтди:

– Ҳамма бир кишидан нафратланса,
Буни текшириш керак бўлади;
Ҳамма бир кишини севса,
Буни текшириш керак бўлади.

29

Муаллим айтди:

– Одам йўлни буюк қилишга қодир,
Лекин йўл одамни буюк қилмайди.

30

Муаллим айтди:

– Фақат тузалмайдиган хато – хатодир.

31

Муаллим тан олди:

– Мен кун бўйи туз тотмадим, кечалари мижжа қоқмадим – ўйлаганим-ўйлаган. Афсус, фойдалироғи – ўқиш экан.

32

Муаллим айтди:

– Олижаноб инсон фақат йўлга ошиқади, бироқ озиқ-овқат ҳақида ғам емайди. Ғаллакорлик мавсумида оч қолиш мумкин; билим олиш чоғида маош олади. Олижаноб киши

ўз йўлини топиш тўғрисида қайғуради, у ўзининг камбағаллиги ҳақида ўйламайди.

Варианти:

Қорнини ўйламас олижаноб шахс,
Фақат ўз тинчини кўзлаб яшамас.
Шахдам хизмат қилар, гапи маъноли,
Улуғ йўлга ўзин тайёрлар доим,
Деса бўлар уни аъло ўқувчи.

(М.Худойқулов таржимаси. ЎзАС, 2008.21.03)

33

Муаллим айтди:

— Ақлни ишлатиб топган нарсани йўқотиш мумкин, лекин уни эҳтиёт қилиш учун инсонийлик етишмайди. Бунинг учун ақл ҳам инсонийлик ҳам етиши мумкин, аммо қатъий одоб меъёрисиз бошқарилса, халқ иззат-икромга эришмайди. Ақл ҳам, инсонийлик ҳам бор бўлса ва қатъий одоб меъёрларини сақлаб бошқарилса-ю, урф-одат ёрдамида ҳаракатга чорланмаса, демак, ҳали мукамаллик йўқ.

34

Муаллим изоҳлади:

— Олижаноб киши оз нарсада қадр топмайди, аммо кўп нарсага унинг қудрати етади. Кўп нарсага авомларнинг қудрати етмайди, аммо улар оз нарсада ҳам қадр топадилар.

35

Муаллим айтди:

— Одамлар учун сув ва оловдан кўра инсонгарчилик муҳимроқ. Мен сув ва олов туфайли ҳалок бўлганларни кўрганман, аммо одамгарчиликдан бирорта одамнинг ҳалок бўлганини кўрмаганман.

36

Муаллим эслатади:

— Ҳатто устозингнинг инсоний бўлиш имконияти борлигини унутма.

37

Муаллим айтди:

– Олижаноб одам ўз йўлида мустаҳкам, аммо қайсар эмас.

38

Муаллим айтди:

– Подшоҳ хизматида ўз бурчига ҳурмат билан муносабатда бўладилар ва қанақа маош олишларига аҳамият бермайдилар.

39

Муаллим таъкидлади:

– Ажратмасдан, ҳаммани ўқитиш мумкин.

40

Муаллим айтди:

– Йўллари бир бўлмаса, биргаликда режа тузмайдилар.

41

Муаллим айтди:

– Нутқдан фақат ифодалилик талаб қилинади.

42

Бастакор Мянъ Муаллимникига келиб, зинапояга яқинлашди. Муаллим айтди:

– Бу – зинапоя!

Ўтириш учун солиб қўйилган бўйрага яқинлашиб, Муаллим айтди:

– Бу – бўйра.

Ҳамма ўтиргач, Муаллим эълон қилди:

– Бу ерда фалончи ўтирибди, у ерда – фалончи.

Бастакор Мянъ кетгач, Цзичжан сўради:

– Мусиқачи билан шундай гаплашиш керакми?

– Ҳа, кўр мусиқачига худди шундай ёрдамлашиш керак,
– жавоб берди Муаллим (Қадимги Хитой князликларида одатда кўрлар мусиқачи бўлганлар).

Ўн олтинчи боб

КИЧИК

1

Кичик сулоласи Чжуаньюй ҳокимлигига қарши юриш қилмоқчи бўлганида, Жань Ю ва Цзи Лу Конфуций билан учрашдилар ва унга хабар бердилар:

– Чжуаньюйга қарши Кичик ҳарбий ҳаракатлар бошламоқчи.

Конфуций жавоб берди:

– Бунда сен, Цю, айбдор эмасмисан? Подшоҳ-бобо қадимда Чжуаньюйни Дунмэн тоғига атаб қурбонлик қилишга масъул этиб тайинлаган. Бундан ташқари, бу ўлка бизнинг князлик ҳудудига киради ва унинг қурбонгоҳларини ҳимоя қилади. Шундай экан, уруш эълон қилиш шартмикан?

Жань Ю жавоб қилди:

– Жанобимиз шуни хоҳлайди, биз иккаламиз эса, унинг фуқаролари, буни хоҳламаймиз.

Конфуций жавоб қилди:

– Цю, қадимги йилномачи Чжоу Жэнь бир фикрни таъкидлаган: «Ўз қобилятингни намоён қилмоқчи бўлсанг, хизмат жойингда қол, қобилятинг бўлмаса, у ердан кет». Хавфли жойда сўқирнинг қўлини тутмаса ёки йиқилганида туришга ёрдам бермаса, етакловчига ҳожат борми ўзи? Сен нотўғри гапиряпсан, Цю. Йўлбарс ё каркидон қафасдан чиқиб кетса ёки қутичадаги тошбақа косаси ва нефрит тушиб кетиб синса, ким айбдор?

– Чжуаньюй ўлкасининг шаҳар деворлари мустаҳкам, ўлка Кичиклар сулоласининг мулки Биға яқин, – деди Жань Ю. – Агар ҳозир тўхтатилмаса, кейин Кичикнинг ўғиллари ва набиралари бошига ғам ёғилиши турган гап.

Конфуций эътироз билдирди:

– Цю, фикрни очиқ ифодаламаслик, фақат ўзини оқлаш учун сабаб қидиришга интилиш олижаноб инсонга хос эмас. Мен бир гапни эшитган эдим: давлатни ёки катта сулолани

бошқараётган одамни бойликнинг йўқлиги эмас, уни ному-таносиб тақсимланиши, халқининг озлиги эмас, фаровон-ликнинг йўқлиги ташвишга солади. Оқилона тақсимот кам-бағалликнинг олдини олади; уйғунлик бор жойда халқ фаровон; эсон-омонлик, хотиржамлик қарор топса, руҳият азоб чекмайди. Мана шунақа, Цю. Шунинг учун узоқ ўлкалар-нинг аҳолиси бебош бўлса, таълим ва ахлоқни камол топти-риш лозим; бу — ҳаётни фаровонлаштиришнинг ҳам йўли. Сиз икковингиз, Ю ва Цю, жанобингизнинг ёрдамчилари бўлсангиз ҳам, узоқдагилар жанобингизга бўйсунмаяптилар, у эса ўша халқни маърифатга чақирмаяпти; мамлакатда бош-бошдоқлик, жанжал, низо авж олган, у эса юртини ҳимоя қила олмаяпти, устига-устак, мамлакат ичида қуролланиш-ни кучайтиряпти. Назаримда, Кичик Сунлар Чжуаньюй ўлка-сидан эмас, ўзларидан қўрқишлари керак.

2

Конфуций айтди:

— Фалак Остида йўл равон бўлса, урф-одатлар, мусиқа, жазо чоралари — барчаси Фалак Ўғлининг амридан; Фалак Остида йўл йўқ ёки берк бўлса, урф-одатлар, мусиқа, жазо чоралари — князлар қўлида бўлади. Князлар қўлида бўлса, уларнинг айримларигина ҳокимиятни ўн авлоддан кейин ҳам қўлдан бой бермайди; мансабдорлар қўлида бўлса, уларнинг айримларигина беш авлоддан кейин ҳам қўлдан бой бер-майди. Мамлакат тақдири бошқа хизматкорлар қўлида бўлса, уларнинг айримларигина ҳокимиятни уч авлоддан кейин ҳам бой бермайди.

Фалак Остида йўл равон бўлса, мансабдорларнинг қўли калталиқ қилади.

Фалак Остида йўл равон бўлса, халқ мулоҳаза юритмайди.

3

Конфуций эслатади:

— Князлар уруғи беш авлодининг қўлида аниқ ҳокимият йўқ, тўртта авлодда ҳокимият мансабдорлар қўлида. Шу боис князь Арконнинг учта оила авлодлари майдалашиб кетди.

4

Конфуций айтди:

— Учта фойдали дўст ва учта зарар келтирувчи дўст бўлади. Адолатли, одил дўст; самимий, оқ кўнгил дўст; билимдон, зукко дўст — булар фойдали дўстлар. Зарар келтирувчи дўстлар: тилёғлама, хушомадгўй, иккиюзлама, риёкор; гапга чечан, сўзамол бўлишади.

5

Конфуций айтди:

— Учта фойдали ва учта зарарли қувонч бўлади. Муסיқа билан тўғри ўтказилган урф-одатга, одамлардаги яхши фазилатлар ҳақидаги гапларга ва кўп муносиб одамлар билан дўстлигингизга қувонишингиз керак. Аммо манманлик, бекорчилик ва зиёфат қувончига берилиш зарарли.

6

Конфуций огоҳлантиради:

— Олижаноб инсон олдида учта хатога йўл қўядилар:

- гапириш керак бўлмаганда гапирадилар, бу — мулоҳазасизлик, шошқалоқлик;
- гапириш керак бўлганда гапирмайдилар, бу — махфийлик, дамдузлик;
- унинг мимикаси, юз ишорларини сезмай гапирадилар, бу — кўрлик.

7

Конфуций айтди:

— Олижаноб киши учта тақиқни ёдида тутати:

- ёшликда — нафаси иссиқ ва қони қайноқлигида, лаззатдан ўзини тия олади;
- етукликда — нафаси ва қони кучлилигида, уруш-жанжалдан ўзини тия олади;
- қариганда — нафаси ва қони кучсизланганда, хасисликдан ўзини тия олади.

8

Конфуций айтди:

— Олижаноб киши уч марта ҳаяжонланади:

- у фалакнинг амри олдида ҳаяжонланади;
- у буюк одамлар олдида ҳаяжонланади;
- оқил, заковат аҳли сўзи олдида ҳаяжонланади.

Авом фалак амрини билмаганидан ҳаяжонланмайди; буюк одамларга ҳурмат, иззат-икром кўрсатмайди; заковатли кишилар сўзларини назар-писанд қилмайди.

9

Конфуций айтди:

– Олий одам, бу – туғилганиданоқ билади; кейинчалик – ўқиш-ўрганиш чоғида тушунади; ундан ҳам кейинчалик – зарурат сезганда ўқийди; зарурат туғилганда ҳам ўқимайдиганлар – тубан одамлар.

10

Конфуций айтди:

– олижаноб киши хаёлида тўққизта фикрни пишитиб юради:

- қараганда аниқ кўрган-кўрмаганлиги ҳақида ўйлайди;
- эшитганда аниқ эшитган-эшитмаганлиги ҳақида ўйлайди;
- ўйлаганда юз ифодаси ёқимлимиди?
- муомалада ҳурмат сезиладими?
- сўзлари самимийми?
- ишга муносабати яхшими? – дейди;
- шубҳаланганда маслаҳатлашиш ҳақида ўйлайди;
- жаҳлнинг ёмон оқибатлари ҳақида ўйлайди;
- харид қилишдан олдин адолат ҳақида ўйлайди.

11

Конфуций айтди:

– «Яхшиликка интиламан, уни йўқотишдан қўрқаман, ёмонликдан – олов ва сув балосидан қўрққандай, ўзимни тортаман» .

Мен шунақа одамларни учратганман ва шундай сўзларни эшитганман.

– «Қалбим нимага муштоқ эканлигини қидириб якка-ёлғиз яшайман; адолат юзасидан иш қиламан ва шу тарзда ўз йўлимга эришаман».

Мен бунақа гапларни эшитганман, аммо бундай одамларни кўрмаганман.

12

Князь Буюк Ци (*Цзингун*, 547 – 489) нинг тўрт мингта оти бўлган, аммо унинг вафотидан кейин халқ у ҳақда бирорта яхши сўз айтмади. Ака-ука шаҳзодалар – Катта Тўғри (*Бо И*) билан Кичик Тенг (*Шу Ци*) Шоюян тоғ ёнбағрида очликда вафот этдилар, аммо халқ ҳозиргача мамнуният билан уларни эсга оладилар. Мана шунақа гаплар!

13

Чэнь Кан (*Чень Цицинь*) Боюйдан сўради:

– Отангиз бирор муҳим нарса ҳақида гапирганми?

– Йўқ! – жавоб берди Боюй. – Аммо бир куни отам ўзи турган эди, мен эса шошилиб, ёнидан ўтиб кетаётувдим, мендан сўраб қолди: «Ўғлим, Қўшиқларни ўрганияпсанми?» Мен «Йўқ!» – деб жавоб бердим. Отам айтди: «Қўшиқларни ўрганмаган одам ҳеч нарса дея олмайди». Мен Қўшиқларни ўрганиш учун уйга кириб кетдим. Эртасига, отам ҳовлида ўзи ёлғиз турганида, мен шошилиб ёнидан ўтиб кетаётувдим, мендан сўраб қолди: «Сен урф-одатларни ўрганияпсанми?» Мен «Йўқ!» – деб жавоб бердим. «Урф-одатларни ўрганмаган одам ўз жойига эга бўлолмайди». Мен урф-одатларни ўрганиш учун уйга кириб кетдим. У менга фақат шуни айтган, холос.

Чэнь Кан, кетар экан, хурсанд, ҳолатда деди:

– Бир нарса ҳақида сўраб, кўп нарсани: урф-одатлар Қўшиқлар ва олижаноб кишининг ўз ўғлига яқинлигини сезмаслиги ҳақида билиб олдим.

14

Давлат бошлиғи хотинини «рафикам» дейди; унинг хотини ўзини «қизалоқ» дейди; фуқаролари уни «подшоҳ рафикаси», дейишади, бошқа ўлкалар одамлари билан гаплашганда «кичик подшоҳ» деб аташади. Бошқа ўлкалар одамлари эса, уни «подшоҳ рафикаси» дейишади.

Ўн еттинчи боб

ЯН ХО

1

Ян Хо, Кичиклар хонадонидан, Конфуцийни кўргиси келди. Аммо Конфуций бормади. Шунда у Конфуцийга совға сифатида чўчқа юборди. Вақт топиб, Ян Хонинг уйда йўқлигида, уникига ташриф буюрди, аммо тасодифан кўчада уни учратиб қолди.

— Бу ёққа кел, — деди унга Ян Хо. — Сенга гапим бор.

Кейин у Конфуцийга деди:

— Қўйнига қимматбаҳо нарсани солиб олиб, мамлакатининг йўлдан чиқиб кетаётганини бамайлихотир кузатиб турган одам инсон саналадимми? Йўқ! Ундай саналмайди! Саройга хизматга ўтишга уринади-ю, лекин бир неча марта бундай имкониятни қўлдан бой берадиган одам ақлли саналадимми? Йўқ! Ундай саналмайди. Кунлар, кунлар кетидан ойлар ўтади, улар билан йиллар бизни тарк этади.

— Мен рози, хизматга ўтаман, — деди Конфуций.

2

Муаллим айтди:

— Табиат уни бу билан яқинлаштиради,
Одат уни бундан узоқлаштиради.

3

Муаллим айтди:

— Фақат ақл-заковат ва энг нодонлик ҳеч қачон ўзгармайди.

4

Муаллим Учэнга келганида, у ерда қўшиқ ва тор садоларини эшитиб, дили яйраб кетди ва кулиб деди:

— Товуқни шунақа катта пичоқ билан сўядими?

Цзию жавоб берди?

– Мен илгари сиздан эшитган эдим: агар олижаноб инсон йўлни ўрганса, одамларни севишни ўрганади, авом йўлни ўрганса, у осон буюра олади.

– Болаларим! У тўғри айтяпти. Аввал мен ҳазиллашган эдим, – деди Муаллим.

5

Кичиклар хонадонининг бошқарувчиси – Гуншань Қайсар бош кўтарди ва Бида ўрнашиб олиб, Конфуцийни уйига чақирди.

Муаллим бормоқчи бўлди, лекин Цзилу, норози бўлиб, йўлдан қайтарди.

– Қўйинг, борманг! Кераги йўқ! Гуншань олдига бориш шунчалик зарурми?

Муаллим жавоб берди:

– Мени бекорга чақирмагандир? Агар бирортаси мени хизматга олса, унда Шарқдаги Чжоуни ярата олмайманми?

6

Цзичжан Муаллимдан одамгарчилик нима? – деб сўради. Конфуций жавоб берди:

– Фалак Ости ўлкасида бешта фазилатни ёядиган зот инсоний бўлади.

– У қандай фазилат, билсак бўладими?

– Иззат-икром, олийҳимматлилик, тўғрилиқ, заковат, эзулик:

- Иззат-икром камситилишга олиб келмайди,
- олийҳимматлилик ҳаммани ўзига шайдо қилади,
- тўғрилиқ одамларда ишонч уйғотади,
- заковат ютуқларга эришишга имкон яратади,
- эзулик одамларга йўл-йўриқ кўрсатишга имкон беради.

7

Би Си, Чжунмоу ҳокими, Муаллимни уйига таклиф қилди ва боришни хоҳлади.

Цзилу айтди:

– Илгари, Муаллим, Сиздан эшитган эдим: «Олижа-

ноб киши ёмонлик қиладиганларникига бормайди», деган эдингиз. Би Си Чжунмоуда мустақкам ўрнашиб олгач, энди бош кўтаряпти. Ўшандай одамникига боришингиз тўғрими, устоз?

Муаллим жавоб берди:

– Тўғри, мен шундай дегандим.

Гап бундай бўлмаганми?

Шундай қаттиқки, чархлаб бўлмайди.

Гап бундай бўлмаганми?

Шундай тозаки, кир юқмайди.

Ошқовоққа ўхшайманми?

Боғлаб қўйиб, тотиб кўр-чи!

8

Муаллим сўради:

– Ю, олтита хатоликка олиб келувчи олтита фазилат ҳақида эшитганмидинг?

– Йўқ! – деди Цзилу.

– Ўтир, айтиб бераман:

Инсоний бўламан, дейди-ю, ўқишни хоҳламайди,
Бу хатолик номаъқулчиликка олиб келади;

Мияни ишлатай, дейди-ю, ўқишни хоҳламайди.
Бу хатолик қўрсликка олиб келади;

Ростгўй бўлай, дейди-ю, ўқишни хоҳламайди.
Бу хатолик зиён келтиради;

Тўғри бўлай, дейди-ю, ўқишни хоҳламайди.
Бу хатолик қўполлик келтиради;

Мард бўлай, дейди-ю, ўқишни хоҳламайди.
Бу хатолик уруш келтиради;

Саботли бўлай, дейди-ю, ўқишни хоҳламайди.
Бу хатолик бемулоҳазалик келтиради.

9

Муаллим айтди:

– Болаларим! Нега ҳеч қайсингиз Қўшиқларни ўрганма-

япсизлар? Қўшиқлар ихлос орқали таъсир қилади. Уларда аниқ мисолларни топишингиз мумкин, улар дилкашликдан сабоқ беради, қаҳр-ғазабни ифодалашга ёрдам беради, яқинда — ота-онага, узоқда — подшоҳга хизмат қилишни ўргатади. Қўшиқлардан кўпгина қушлар, ҳайвонлар, дарахтлар, майсалар номларини билиб оласиз.

10

Муаллим Боюйдан сўради:

— Сен «Чжоунань» ва «Шаонань» кўшиқларини уқиб олдингми? Уларни ўқиб, ўзлаштирмаганлар деворга қараб туриб, ҳеч нарса кўрмаётган одамга ўхшамайдими?

11

Муаллим ҳайратланиб деди:

— Урфлар, одатлар, деяверишади,

Бу ерда гап шойи, нефрит ҳақидамас-ку!

Муסיқа, мусиқа, деяверишади,

Бу ерда гап кўнғироқ, ноғора ҳақидамас-ку!

12

Муаллим сўради:

— Ташқи кўринишдан баджаҳл, аслида кўрқоқ одамни қандайдир эътиборсиз, ҳақир киши билан қиёсласа, у хандақ қазиб ёки девор ошиб ўтадиган ўғрига ўхшаб қолмайдими?

13

Муаллим айтди:

— Яхши фазилатларни маҳаллий тавозели, шикастанафслар булғамаяптилармикан?

14

Муаллим айтди:

— Миш-миш тарқатаётганлар эзгуликларни ҳам суриб чиқаришяпти.

15

Муаллим айтди:

– Қандай қилиб шоҳ саройида пасткаш одам билан бирга хизмат қилиш мумкин. У ҳали мақсадга эришмай туриб, қандай қилиб мақсадга эришиш кераклиги ҳақида ташвишланади. Ниятга етгач эса, фақат уни йўқотмаслик тўғрисида ташвишланади. Йўқотмайин деб ташвишланаётганда у ҳамма ишни қилиши мумкин.

16

Конфуций айтди:

– Қадимги одамларнинг, балки ҳозирги кунимизда учрамайдиган, учта камчилиги бор эди:

* тийиқсизлик, чексиз эҳтирос уларнинг қайсарлигида кўринган, ҳозир эса, у ахлоқсизлик, бузуқликда ўз аксини топяпти;

* мағрурлиги, виқори уларнинг ўзини тута билиши, вазминлигида кўринган, ҳозир эса у қаҳр, жаҳл, дарғазабликда аксини топяпти;

* бемаънилиги, номаъқулчилиги уларнинг дангаллиги, тўғрилигида кўринган, ҳозир эса у ёлғончилик, алдамчилик, каззоблик маъноларини англатяпти.

17

Муаллим айтди:

– Одамгарчилик чиройли гаплар ва жозибадор юз ифодаси камдан-кам уйғунлашади.

18

Муаллим айтди:

– Сафсар рангнинг (у ҳукмдорларнинг севган ранги бўлган) қип-қизил рангни босиб кетиши ёмон; Чжен ўлкасининг мусиқаси буюк мумтоз мусиқани бузаётганлиги ёмон; гапдон, маҳмадонларнинг давлатни ҳалок қилаётганлиги ёмон.

19

Муаллим айтди:

– Мен гапирмай турсам бўларди.

– Агар сиз гапирмасангиз, унда биз одамларга нима бера оламиз? – сўради Цзигун.

Муаллим жавоб берди:

– Фалак бирор нарса дедими?

Алмашади йилда фасллар,

Туғилади бутун борлиқ.

Фалак бирор нарса дедими?

20

Лулик фуқаро Жу Бэй Конфуцийнинг қабул қилишини хоҳлаб қолди. Конфуций касалигини айтиб, уни қабул қилмади. Жу Бэйнинг илтимосини Муаллимга етказган ходим чиқиб кетиши биланоқ, у гуслини қўлига олиб, Жу Бэй эшитсин деб қўшиқ айта бошлади.

21

Цзай Во ота-онасининг вафоти муносабати билан уч йил азадор бўлганлиги ҳақида гапириб, бу жуда узоқ муддат, деди.

– Агар олижаноб киши уч йил давомида урф-одатларни адо этмаса, урф-одатлар заифлашади; агар у уч йил давомида мусиқа билан шуғулланмаса, мусиқа аҳамиятини йўқотади. Аммо азани ўтган йилги дон заҳиралари тугаб, янги ҳосилни йиғиш бошланганда, яъни бир йилда ҳам тўхтатиш мумкин.

– Бир йиллик азадорликдан кейин гуруч еб, зарбоф кийим кийиб юришга ўтсанг, хотиржам бўласанми? – сўради Муаллим.

Цзай Во жавоб қилди:

– Ҳа, айна муддао.

– Хотиржам бўлсанг, – деди Муаллим, – шундай қила қол. Олижаноб одам азадор бўлса, мазали овқат еб лаззатлана олмайди, мусиқа тинглаб роҳатлана олмайди ва уйда ором ололмайди. Агар сен хотиржам бўлсанг, шундай қила қол.

Цзай Во уйдан чиққанида Муаллим деди:

– Юйда инсоф йўқ! Фарзанд туғилганидан кейин уч йил отаси ва онасининг қўлини қўйиб юбормайди. Ва ота-она учун уч йил азадор бўлиш – Фалак Ости ўлкасида қабул қилинган одат. Юйни, қоқилмасин деб, уч йил қўлидан қўймаган унинг ота-онаси эмасми?

22

Муаллим айтди:

– Лаззатли овқатларни еб юраверишдан бошқа ишинг бўлмаса қийин. Шашка ўйинидан бошқа ўйин йўқми? Лекин ҳеч нарса қилмаганингдан кўра, шашка ўйнай қолсанг яхши.

23

Цзилу сўради:

– Олижаноб киши мардликни қадрлайдими?

Муаллим жавоб берди:

– Олижаноб инсон ҳамма нарсадан ҳам адолатни қадрлайди. Олижаноб киши мард бўла туриб, адолатли бўлмаса, у исён чиқишига сабаб бўлади; авом мард бўла туриб, адолатли бўлмаса, у қароқчига айланади.

24

Цзигун сўради:

– Олижаноб инсон бирор кишидан нафратланадими?

Муаллим жавоб берди:

– Нафратланади. Бировлар ҳақида гап ташувчи, гийбатчилар – нафратланарли; яхши фазилат соҳибларини ҳақорат қилувчи пасткашлар нафратли; мард бўлса-да, урф-одатларни адо этмайдиганлар – нафратланарли; журъатли, аммо қайсар кишилар – нафратланарланарли.

Кейин Муаллим сўради:

– Сен-чи, Ци, сен ҳам бировдан нафратланасанми?

– Мен бировларнинг ақли билан яшайдиганлардан, итоатсизликни мардлик дегувчилардан, чақимчиликни тўғрилиқ аломати деб санайдиган одамлардан нафратланаман.

25

Конфуций айтди:

— Ҳаммадан ҳам қийини — аёл киши ва авом билан мулоқот қилиш: уларни ўзинга яқин олсанг — қўрслик қила бошлайди, узоқлаштирсанг — ғазаби қўзғалади.

26

Муаллим айтди:

— Қирқ ёшида ўзини-ўзи ёмон кўриб қолган одамнинг келажаги ҳам йўқ.

Ўн саккизинчи боб ВЭЙ СОҲИБИ

1

Шоҳ Чжоунинг туғишган биродари – Соҳиб Вэй Чжоуни ташлаб кетди, тоғалари – Цзи унинг қулига айланди, Биганнинг эса насиҳатгўйлиги унинг бошини еди.

Конфуций айтди:

– Инликлар ичида учаласида инсоф бор эди.

2

Люсялик Марҳаматли ҳакамлик қилган пайтларда, уни уч марта бўшатишган.

Кимдир ундан сўраган:

– Ҳали сиз кетишга чоғланмаясизми?

– Агар тўғри йўлдан юриб, одамларга хизмат қилсанг, ишдан бўшатишадими? Агар қинғир йўлдан юриб, одамларга хизмат қилсанг, она юртингни ташлаб кета оласанми? – деган жавоб бўлди.

3

Цилик Буюу-князь Конфуций билан суҳбатлашаётиб, айтди:

– Мен уни Кичиклар хонадонининг раҳнамози сифатида қабул қила олмайман. Уни Кичиклар ва Катталар ўртасидаги ҳолати бўйича қабул қиламан.

Кейин князь қўшиб қўйди:

– Мен энди қаридим ва уни хизматда қолдиролмайман. Конфуций Цини тарк этди.

4

Циликлар раққосаларни совға қилишди. Уларни Кичиклар сулоласидаги Аркон қабул қилиб олди. Саройда уч кун ҳеч қандай иш кўрилмади. Ва Конфуций кетди.

5

Чулик тентак «Арава кутувчи» ҳиргойи қилиб Конфуций ёнидан ўтиб қолди ва унга шундай деди:

– Э-воҳ, Семурғ, э-воҳ, Семурғ!
Саховат хазинанг саёзланибди!
Бўлган ишга қўп койима,
Ютуқларинг ҳали олдинда.
Қутқар! Қутқар! Халос эт!
Таваккалчи – ҳозир подшоҳ!

Конфуций у билан гаплашиш учун аравадан тушди, аммо чулик тез юриб кетиб қолди. Конфуций у билан гаплаша олмай қолди.

6

Чан Цзюй ва Цзе Ни иккови ер ҳайдашарди. Бу ердан ўтиб кетаётиб, Конфуций Цзилуни юбориб, улардан кечув қаердалигини сўраб кел деди.

Чан Цзюй сўради:

- Аравадаги тизгинни ушлаб турган ким бўлди?
- Бу – Кун Цю, – жавоб берди Цзилу.
- Лулик Кун Цю эмасми?
- Ҳа, ўша.
- Кечувнинг қаердалигини унинг ўзи билади.

Цзилу энди Цзе Нига мурожаат қилди.

Цзе Ни сўради:

- Сен ўзинг ким бўласан?
- Мен Чжун Ю.
- Лулик Кун Цюнинг шогирдими?
- Ҳа.
- Бутун Фалак Ости қутураётган тошқин; ким билан ўзгаришга эришмоқчисиз? У ёки бу одамдан ўзини олиб қочаётган кишига эргашгандан кўра, бу дунёдан қочаётган кишига эргашиш яхши эмасми?

Шундай деб, у тўхтамай ерни ҳайдашда давом этди. Цзилу келиб, бўлган гапни Конфуцийга айтди. Дили сиёҳ бўлган Муаллим деди:

– Шу одамлар билан гаплашмасам, ким билан гаплашай?
Одам – ҳайвон ва қушлар билан яшамайди. Фалак Остида
йўл бўлса, сиз билан ўзгаришга эришмас эдим.

7

Цзилу Муаллимни кузатиб кетаётиб, бир лаҳза орқароқ-
да қолди, шунда халтасини таёққа илиб олиб, елкасига таш-
лаб олган чолни учратиб қолди ва ундан сўради:

– Сиз Муаллимни кўрдингизми?

Чол жавоб берди:

– Оёқ-қўлинг жойида,

Дон фарқига бормаисан,

Муаллимнинг ким бўлсин?

Чол таёғини ерга санчиб қўйиб, жўякларни ўташга тушиб
кетди. Цзилу икки қўлини кўксига қўйиб, унинг олдида таъ-
зим бажо келтирди. Чол Цзилуни уйида тунаш учун олиб
қолди, товуқ сўйди, тариқ овқат пиширди, унинг қорнини
тўйғазгач, иккита ўғли билан таништирди.

Эртасига Цзилу чолникидан кетди ва бўлган воқеани
Муаллимга сўзлаб берди.

– Бу – дарвеш, – деди Муаллим ва Цзилу яна бориб у
билан учрашиб келишини айтди.

Чолникига келиб, уни уйдан топа олмай, Цзилу айтди:

– Хизматда бўлмаган одам ҳақ эмас. Катталар ва ки-
чикларга ажратиш тартиби бекор қилинмас экан, қандай
қилиб шоҳ ва хизматкор бурчини бекор қилиб бўлади.
Шахсий покликка эришаман деб шундай буюк алоқага
зарар келтиради. Олижаноб инсон учун хизмат – бу йўли
берклиги маълум бўлган тақдирда ҳам, ўз бурчини тўғри
адо этишдир.

8

Илтифотсизлик кўрсатилганлар – бу Катта Тўғри (*Бо И*),
Кичик Тенг (*Шу Ци*), Юйчжун, Ии, Чжу Чжан, люсялик
Марҳаматли ва Шао Лянлардир.

Муаллим айтди:

– Катта Тўғри билан Кичик Тенг ўз ниятларидан кечмаган одамлар бўлиб, ўзларини шарманда қилишмаган.

У люсялик Марҳаматли ва Шао Лян ҳақида ҳам гапирди:

Улар ўз ниятларидан кечишган ва ўзларини шарманда қилганлар. Улар маъноли нутқи ва оқилона хатти-ҳаракатлари билан ажралиб турганлар. Бошқа ҳеч нарса.

Яна у Юйчжун ва Ии ҳақида ҳам тўхталди:

– Улар тарки дунё қилиб, ёлғизликда эркин мулоҳаза юритдилар, ўзларига гард юқтирмадилар, поклигича қолдилар ва мослашувчанлик хусусиятларини кўрсата олдилар.

Мен-чи? Мен ўзим-чи? Менинг улардан фарқим – мен қандай йўл тутишим керак ёки қандай йўл тутмаслигим керак эмас? – буни олдиндан белгилай олмайман.

9

Катта мусиқачи Чжи кетиб, Ци вилоятида қарор топди, мусиқачи Иккинчи овқат Гань (иккинчи овқат тортилганда мусиқа чалувчи) Чу томонга кетди, мусиқачи Учтинчи овқат Ляо Цай вилоятига кетди, Цинь мусиқачи Тўртинчи овқат Цюэга қароргоҳ бўлди, ноғорачи Фан Шу дарёнинг нариги қирғоғига кўчиб ўтди, чилдирмачи У Хань дарёсидан ўтиб кетди, катта мусиқачи, бонг чалувчи Ян ва Сян денгиз ошиб кетдилар.

10

Князь Чжоу (*Чжоу-угун*) Лу князига деди:

– Олижаноб инсон ўз қариндошларига эътиборсизлик билан қарамайди, уларга илтифот кўрсатади, мансабдорларни «гапимизга қулоқ солмайди» деб арз қилишига сабаб бўлмайди, арзигулик асос бўлмаса, эски дўстларидан юз ўгирмайди, бир кишидан ҳамма фазилатларни қидирмайди.

11

Чжоуда саккизта олим бор эди: Катта Да ва Катта Ко, Иккинчи Ту ва Иккинчи Ху, Учтинчи Е ва Учтинчи Ся, Кичик Суй ва Кичик Гуа.

Ўн тўққизинчи боб

ЦЗИЧЖАН

1

Цзичжан шундай деди:

– Олимда одамгарчиликдан нималар бор? – деб ўзи жавоб беради:

– Хавф-хатар туғилганда ўзини қурбон қилиш, харид қилганда адолат ҳақида ўйлаш, қурбонлик жараёнида ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш, мотам тутганда ғам-алам чекиш.

2

Цзичжан деди:

– Яхшилиги барқарормас,
Қалби тўла йўлдамас,
Фарқи нима – борми улар,
Ёки йўқми дунёда?

3

Цзисянинг шогирдлари Цзичжандан қандай қилиб дўст топиш мукинлиги ҳақида сўрашди.

Цзичжан сўради:

– Бу ҳақда Цзисянинг фикри қандай?

– У шундай дейди: «Дўст бўлишга арзигулик одам билан дўстлашинг, дўст бўлишга арзимайдиганлар билан дўстлашманг».

Цзичжан деди:

– Мен бошқача фикрдаман: олижаноб инсон муносиб одамларни ҳурмат қилади ва бошқалар билан бир нави, чидаса бўладиган даражада дўстлашади, яхшиларни мақтайди, ишбилмасларга ачинади. Менда энг яхши фазилатлар бўлса, кимдан бегоҳат бўлардим? Агар мен номуносиб одам бўлсам-у, ҳамма мендан юз ўгирса, унда мен улардан қандай юз ўгирардим?

4

Цзися деди:

– Ҳатто энг кичик йўл ҳам қатъий фазилатларга эга, аммо

қўрқаманки, бу йўлда катта мақсадга эришаман деб, тиқилиб қолиш мумкин, шунинг учун олижаноб одамнинг бу йўлда ҳадеб тиришавермагани маъқул.

5

Цзися жавоб берди:

— Ўзининг баркамол шахс эмаслигини ҳар куни айтиб турадиган ва ҳар ой ўрганганларини хотирасида қайтариб турадиган киши ўқишни севадиган, деб аталиши мумкин.

6

Цзися деди:

— Билимдонлик, қатъий ирода,
Тиришқоқлик, меҳрибонлик —
Шудир асли инсонийлик.

7

Цзися деди:

— Ҳунармандлар ишини бажариш учун устахонада меҳнат қиладилар, олижаноб инсон эса, ўз йўлини охирига етказиш учун ўқийди.

8

Цзися лутф қилди:

— Авом хатога йўл қўйганда доим ўзини оқлашга уринади.

9

Цзися деди:

— Олижаноб инсон учта ҳолатда турлича тасаввур туғдиради: узоқдан қараганда у салобатли, яқиндан қараганда — меҳрибон, гапларидан — жиддий кўринади.

10

Цзися деди:

— Олижаноб киши оддий одамларнинг ишончини қозонмай туриб, уларни ишлашга мажбур қилолмайди, акс ҳолда уни зўравон ҳисоблайдилар. Ишонч қозонмай, у ваъзхонлик қилолмайди, акс ҳолда уни гийбатчи ҳисоблайдилар.

11

Цзися деди:

– Энг яхши фазилатлар доирасидан чиқиб кетилмаса, одоб-ахлоқнинг иккинчи даражали қоидаларига риоя қилишда жиддий бўлмаса ҳам бўлаверади.

12

Цзию деди:

– Цзисянинг шогирдлари у ёқ-бу ёқни йиғиштириш, сўраганда жавоб бериш, келиш, кетиш учунгина ярайди. Буларнинг ҳаммаси иккинчи даражали, муҳимини эса билишмайди. Шунақаям бўладими?

Цзися бунни эшитиб, деди:

– Қандай ачинарли бўлмасин, аммо Янь Ю (*Цзию*) ноҳақ. Олижаноб одам ўз йўлига кўра аввал нимадан сабоқ беради? Чарчаганда нимани кейинга қолдиради? У буларни турли майсалар ва дарахтларни ажрата олгандай ажратади. Унинг йўлидан қандай қилиб адаштириши мумкин? Фақат энг заковатли одамларгина ҳамма нарсани бирданига бошидан охиригача эгаллаб олишлари мумкин.

13

Цзися деди:

– Хизматдан бўш вақтингда ўқи,
Ўқишдан бўш вақтингда хизмат қил.

14

Цзию деди:

– Азага бениҳоят оғир қайғу нуқта кўя олади.

15

– Дўстим Чжан (*Цзичжан*) ўта қобилиятли одам, аммо унда одамгарчилик етишмайди.

16

Муаллим Цзэн ҳайратланиб шундай деди:

— Чжан қандай улуғвор инсон! Унинг олдида одамгарчиликни кўрсатиш амри маҳол.

17

Муаллим Цзэн деди:

— Мен Муаллимдан эшитганимдек, одамлар маълум вақт-гача ўзлигини кўрсата олмайди, аммо бу, албатта, уларнинг ота-оналари ўтиб кетгандан кейин юз беради.

18

Муаллим Цзэн деди:

— Мен Муаллимдан эшитган эдим: Катталарнинг Қатъийи (*Мэн Чжуанцзи*), лулик мансабдорнинг ота-онасини ҳурмат қилишдаги у билан тенглашишга йўл қўймайдиган хатти-ҳаракатидан ташқари, ҳамма фарқини ўзлаштириш мумкин, яъни у марҳум отасининг хизматкорларини алмаштиришдан бош тортган ва унинг бошқарув йўлини ўзгартирмаган.

19

Катталар хонадонининг бошлиғи Конфуцийнинг шогирди Ян Фуни ҳакам этиб тайинлаганда, Ян Фу муаллим Цзэнга маслаҳат беринг, деб мурожаат қилди. Цзэн айтди:

— Юқоридагилар йўлдан адашдилар ва халқ анчадан буён саросимада. Оддий фуқароларнинг жиноятларини очишда уларнинг гамига ҳамдард бўл ва ўзингга бино қўйиб юборма.

20

Цзигун айтди:

— Чжоу унчалик ҳам ёмон бўлмаган. Шунинг учун ҳам бу олижаноб одам Фалак Ости ўлкасидаги ҳамма ёмонликларнинг унга юқмаслиги учун қуйи томонга боришдан ўзини тортган.

21

Цзигун айтди:

— Олижаноб кишининг хатоси бамисоли қуёш ва ойнинг

тутилиши. У хатога йўл қўяди, буни эса ҳамма сезади; у хатосини тузатади, ҳамма унга эътиборини қаратади.

22

Вэйлик Гунсунь Чао Цзигундан сўради:

– Чжунни (*Конфуций*) нинг устози ким бўлган?

Цзигун жавоб берди:

– Подшоҳлар Маърифатли ва Жангари васият қилиб қолдирган йўл ерда йўқолиб кетмади, у – одамлар ичида. Уларнинг муносиблари йўлдаги буюкликни ёдида тутсалар, нуносиблари – аҳамиятсизларини эслаб қоладилар. Ҳаммада Маърифатли ва Жангарининг йўли бор. Бизнинг Муаллимимиз бу йўлни қаерда ўрганмаса бўлмас эди? Бунинг учун маълум бир устознинг бўлиши шартми?

23

Лулик мансабдор Ўртанчи Сунлар вакили Учинчи Жангари (*Шусунь Ушу*) саройда мансабдорлар билан суҳбат чоғида деди:

– Цзигун Чжуннидан афзал.

Цзифу Буюк бу гапни Цзигунга етказди.

Цзигун деди:

– Уй атрофидаги девор мисолида қиёс келтираман. Менинг деворим елкамдан баланд эмас. Уйда нима борлигини ҳамма бемалол кўра олади. Конфуцийнинг девори меникидан бир неча саржин баланд. Агар ундан туйнук топиб ичкарига кирмасанг, у ердаги ажодлар қасрининг қанчалик ҳашаматли, хоналарининг эса дабдабали эканлигини кўра олмайсан. Аммо, назаримда, ҳамма ҳам ундаги туйнукни топа олмайди. Шунинг учун унинг бу гапига ажабланиб бўлмайди.

24

Ўртанчи Сунлар вакили Учинчи Жангари Чжуннини ёмонлай бошлади.

Цзигун деди:

– Ҳаммаси бекор гап! Чжуннини қоралаб бўлмайди. Бош-

қаларнинг фазилати — бу қўрғон ва қирлар, улардан ўтиш мумкин. Чжунни эса — бу қуёш ва ой, уларга етиша олмайсан. Майли, ҳатто баъзилар уларнинг баҳридан ўтсин, аммо бу қуёш билан ойга қанақа таъсир этиши мумкин? У фақат ўзининг кучини билмаслигини кўрсатади.

25

Чэнь Цицинь Цзигунга деди:

— Сиз жудаям камтарсиз. Наҳотки, Чжунни сиздан Аркон бўлса?

Цзигун жавоб берди:

— Одам нима деяётганини билиб гапириши керак. Олижаноб кишининг бир-икки оғиз сўзиданоқ унинг доно ёки нодонлигини билиб олса бўлади.

Шотининг зиналари билан Осмонга чиқиб бўлмаганидек, Муаллим билан ҳам ҳеч кимни қиёслаб бўлмайди. Агар Муаллим вилоят ёки номдор уруф хонадони бошлиғи бўлганида, унда, айтганларидек, қўйишни бошласа — турарди, етакласа — борарди, саховат кўрсатишни бошласа — эргашарди, ундашга бошласа — уйғунлик бўларди. Ҳаётлигида уни шарафларди, дунёдан ўтганида эса аза тутарди. Қандай қиёслаш мумкин?!

Йигирманчи боб

ЯО ШУНДАЙ ДЕДИ

1

Яо шундай деди:

– Оҳ, Шунь! Фалакнинг амри билан сен танландинг. Ўртада мустаҳкам ўрнашиб олгин. Агар ҳоқонлик халқи бошига муҳтожлик тушса, Фалакнинг марҳамати сени тарк этади.

Шунь Ююга ҳам шундай кўрсатма берди.

Тан – Шан-Инь сулоласининг асосчиси, шундай деди:

– Мен, ҳақир Люй, қора буқани қурбонликка бағиш-лашга журъат этдим ва ҳаяжон билан Буюк Соҳибга маълум қиламанки, мен жиноят содир қилганларни ва Сенинг, Буюк Соҳиб, хизматкорларингни кечирришга ботина олмайман. Бу Сенинг қалбинг амрига ҳавола. Мен гуноҳкор бўлсам, бошқаларни айблама; бошқалар гуноҳкор бўлса, улар учун мени жазога маҳкум эт.

Чжоу хонадонини сахийлик билан мукофотладинг ва яхши одамлар бойиб кетдилар.

«Қариндошларинг жуда яқин бўлса ҳам, улар инсонгарчилиги бор одамлар билан тенглаша олмайдилар. Агар халқ гуноҳкор бўлса, уларнинг гуноҳи ягона менда» (дейди шоҳ Жангари).

У узунлик, ҳажм, оғирлик ўлчовини текширди, унутилган лавозимларни тиклади, натижада ҳукумат фармонлари ҳамма ерда бажарила бошлади. Йўқотилган вилоятлар, номи ўчган авлодлар шаъни қайта тикланди, ноҳақ жабрланганларни қўллаб-қувватлади ва Фалак Ости ўлкасининг бошқа оддий фуқаролари жон-дили билан унга итоаткорлигини билдирди.

Унинг алоҳида эътиборига лойиқ бўлганлар – бу оддий фуқаро, уларнинг озиқ-овқат билан таъминланганлиги, мо-там ва қурбонлик маросимлари бўлди.

Меҳр-мурувват – ҳамма нарсанинг аълоси, тўғрилиқ – одамларда ишонч уйғотади, зеҳни ўткирлик, зукколик – муваффақиятлар калити, беғаразлик, холислиқ – қалбларни яшнатади.

Цзичжан Конфуцийдан сўради:

– Давлат бошқарувида иштирок этишнинг шартлари қанақа бўлади?

Муаллим жавоб берди:

– Бешта фазилатни ҳурмат қилиб, тўртта нуқсон барта- раф этилса, давлат бошқарувида иштирок этиш мумкин.

– Бешта фазилат – у қанақа бўлади? – сўради Цзичжан.

Муаллим жавоб берди:

- меҳр, илтифот кўрсатаётган олижаноб инсон чиқим- дор бўлмайди;

- одамларни ишлатаётганда уларнинг газабига дучор бўлмайди;

- унинг хоҳишлари хасислик ва очқўзлик билан си- гишмайди;

- унда салобат ва виқор етарли, аммо манманлик, кек- кайиш йўқ;

- у жаҳлдор, аммо ёвуз, қаҳри қаттиқ эмас.

– «Илтифот кўрсатиб чиқимдор бўлмайди» дегани нима- ни билдиради? – сўради Цзичжан Конфуцийдан.

– Муаллим жавоб берди:

– Халққа меҳр-мурувват кўрсатиш, бунда унга фойда кел- тирадиган ҳамма имкониятлардан фойдаланиш – у эмасми илтифот кўрсатиб чиқимдор бўлмаслик? Агар мажбуран иш- латилаётган одамларга, кучига қараб иш танлаш имкони бе- рилса, ким ҳам газабланарди?! Инсонгарчиликка интилиб, унга эришса, хасислик қаердан кела қолиши мумкин? Оли- жаноб инсон бирор кишини – кўпчилик билан ишлайдими ёки озчилик биланми, буюклар биланми ёки авом биланми, барибир, – ҳеч кимни камсита олмайди; олижаноб инсон калпоқ ва кўйлак кийиб юради, унинг юзидан яхши хислат- лар ёғилиб туради, у шундай салобатлики, одамлар унинг олдида ҳаяжонга тушадилар – беқаҳр, аммо шафқатли дега- ни шу бўладими?

– Тўртта нуқсонга нима киради? – сўради Цзичжан:

Муаллим жавоб берди:

- насиҳат қилмасдан қатл этиш, бу — раҳмсизлик, бағ-
ритошлик;
- аввалдан эслатиб қўймасдан туриб, талаб қилиш, бу —
зўровонлик;
- фармойиш берилмасдан туриб, шоштириш, бу — зиён
келтириш;
- барча ҳолатларда ҳам тақсимлаётиб хасислик қилиш,
— сийқаси чиққан расмиятчилик.

3

Конфуций айтди:

— Фалак амридан беҳабар бўла туриб, олижаноб
бўлолмайсан.

Урф-одатларни билмай туриб, барқарор бўлолмайсан.

Гапни уқмай инсоннинг кимлигин биллолмайсан.

Сима ЦЯНЬ

(Хитой тарихшунослигининг асосчиси. Эрамиздан аввалги II – I асрларда яшаган.

Унинг қаламига мансуб қуйидаги мақола Конфуцийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги бизгача етиб келган ягона манбалардан биридир).

КОНФУЦИЙНИНГ КЎҲНА ҚАВМИ

Конфуций Лу князлигига қарашли Чанпин вилоятининг Цзоу қишлоғида таваллуд топди. Унинг Сун қишлоғида истиқомат қилувчи катта бобосини Кун Фаншу дейишарди. Фаншунинг ўғли Бося бўлди. Босянинг эса Шулян Хэ деган ўғли бўлган. Хэ ва Янлар қавмининг вакиласидан Конфуций дунёга келди. Конфуций туғулмасидан олдин унинг онаси Ницю тепалигида Тангрига муножот қилиб, дуои фотиҳа ўқирди. Илтижолар ижобат бўлиб, Конфуций туғилди. У таваллуд топган даврда Лу князи Юксак давлатни йигирма иккинчи йил бошқариши эди. Бола туғилганида унинг бошида кичкина ботиқ бор эди. Шунинг учун унга Цю, яъни Тепа деб ном беришган. Чжунни бўлса — бу унинг иккинчи исми. Кун боланинг фамилияси бўлган.

У туғилганида, отаси вафот этган ва у Лу князлигининг шарқий қисмида жойлашган Фаншань тоғига дафн этилган эди. Бола отасининг қабри қаердалигини аниқ билмас эди. Чунки бу ҳақда онаси унга ҳеч нарса демаганди. Болалик чоғларида Конфуций ўйнаб юриб, кўпинча, урф-одатга кўра, қурбонлик идишларини кўйиш билан машғул бўларди. Онаси вафот этганидан кейин ҳам, унинг қабрини эҳтиёткорлик юзасидан, вақтинча, Лу князлиги пойтахтидаги Беш падар чорраҳасига кўйди. Фақатгина цзоулик ҳамқишлоғи Ваньфунинг онаси унга отасининг қабри қаердалигини айтганидан кейингина, Конфуций онасининг хокини ҳам Фаншань тоғи этагига, отасининг қабри ёнига қайта кўмди.

Кичиклар хонадони олимлар учун зиёфат уюштирганда Конфуций ҳали мотамсара эди.

Конфуций ҳам таклиф қилинганлар қаторида зиёфатга борди. Хонадон иш бошқарувчиси Ян Хо (у кейинчалик Лу князлигидаги юқори лавозимларга даъвогарлик қилган ва мақсадга эриша олмай, қочиб кетишга мажбур бўлган) Конфуцийга:

– Давлатпаноҳ Кичик олимларга зиёфат беряпти. Сенинг бу ерга киришинг лозим эмас, — деди. (Одатга кўра, ота-онага уч йил мотамда бўлишган, бу вақтда роҳатланиб яшаш, тўйиб овқатланиш, ширин таомлар ейиш, ҳаётдан лаззатланиш мумкин эмас эди. — *Тарж.*).

Шунинг учун Конфуций қайтиб кетди.

Конфуций энди ўн етти ёшга кирганида, Лу князлигидаги мансабдор Катталарнинг Ҳуррами оғир хасталаниб қолди. У ўлими олдидан меросхўри Дилбар (Мэн Ицзи) ни олдига чақириб, васият қилди:

– Конфуций — олий насабли, донишмандлар авлодидан. Уларни Сун князлигида қириб ташлаганлар. Унинг катта бобоси Фуфу Хэ Сун вилоятининг тўнғич князларидан бўлган, кейин у князликни Катталарнинг Қатъийи (*Лигун*) га мерос қилиб қолдирган. Чжэн Каофу эса 799 — 729 йилларда князлардан Иззатли, Жангари, Алайноларга кўмаклашган. Улар Фуфу Хэни уч марта саройга таклиф қилишган. Борган сари унинг обрўси орта борган. Шунинг учун марҳум аждоднинг муқаддас руҳига атаб қурбонгоҳ қасрда ўрнатилган учоёқда қуйидаги сўзлар битилган:

Биринчи бор чақирганда — энгашгандим,
Иккинчи бор чақирганда — эгилгандим,
Учинчи бор чақирганда — саждага бордим;
Чор девор ичида юрдим айланиб,
Кўрсатмади ҳеч ким менга илтифот;
У ерда — суюқ бўтқа,
Бу ерда эса, — қуюқ.

Унга аталган иззат-икром шу даражада эди. Олиймақом донишманднинг аждодлари ичида, назаримда, кўп эътибор

қозонмаганлар бўлса ҳам, барибир, ақлли-заковатлилари бор эди. Конфуцийнинг болалик чоғларидан урф-одатларни севганлиги, уларга муҳаббат қўйганлиги унинг донишмандлиги эмасми? Мен ҳаётдан кўз юмганимда, уни, албатта, ўзинга устозликка ол, болам, — деди ҳоқон.

Хуррам вафот этгач, Дилбар билан унинг лулик туғишган укаси Наньгун Ҳурматли (Цзиншу) Конфуций олдига урф-одатлардан сабоқ олиш учун боришди. Шу йили Кичикларнинг Жангариси вафот этиб, унинг ўрнини Беозор эгаллади.

Бу пайтлар Конфуций машхур эмасди, камбағал, ночор турмуш кечирарди. Ёши бир жойга борганда уни Кичиклар хонадонига ҳисобчиликка чақирди. У ерда Конфуций ҳисоб-китоб, ўлчов, хўжаликни бир текис юритиш билан машғул бўлди. Саркорлик, иш юритувчилик қилди. Мол-холларни парваришлаш, кўпайтириш билан шуғулланди. Жамоат ишларини бошқарувчиси этиб тайинланди. Кейин бу ишга рўйхўшлик бермай, Лудан чиқиб кетди. Ци князлигида ҳам уни кўра олишмади. Сун ва Вэй вилоятларида ҳам таъқиб давом этаверди; Чэнь ва Цай князликларида ҳам тоқати тоқ бўлиб, яна Луга қайтиб келди. Конфуцийнинг бўйи тўққиз *чи*-ю олти *цунь*, (бизнингча уч метрдан ҳам баланд (3 м 7 см) *Тарж.*) бўлган. Одамлар уни дароз, девқомат деб аташарди. Луга уни соғиниб кутишганликлари учун, у яна шу ерга қайтиб келишга қарор қилган эди.

Лулик Наньгун Ҳурматли Лу ҳукмдорига мурожаат қилиб:

— Ижозат берсангиз, мен Конфуций билан қадимий маданият маркази Чжоуга бориб келардим, — деди.

Ҳукмдор уларга енгил арава, иккита от тайин этди ва хизматкорликка бир болакайни ҳам қўшиб қўйишни буюрди. Чжоуга келибоқ, улар урф-одатларни чуқурроқ ўрганиш учун даосизмнинг отаси буюк файласуф Лаоцзи (VI — V асрлар) олдига бордилар.

Учрашувдан кейин Лаоцзи уларни кузатаркан, шундай деди:

— Мен шундай ривоят эшитгандим: аслзода бойлар кузатаётганларида уларга бойлик улашаркан, инсонийлик мақо-

мига эга кишилар эса, оқ йўл тилашаркан. Мен бой ҳам эмасман, аслзода ҳам эмасман, аммо мени ўринсиз инсоний дейишади, шундай экан мен сизларга демоқчиман: ўта синчков ва зеҳни ўткир одам бировларни айблаш, қоралашга мойил бўлади; маҳмадона, гапга чечан одамлар бошқаларга ёмон кўриниб, ўзига чоҳ қазиганини билишмай қолишади. Шуни билгилки, фарзанд ўзи ҳақида ўйламасин, хизматкорлар ҳам шундай — ўзлари ҳақида ўйлашмасин.

Конфуций Чжоудан Луга қайтиб келганида, кундан-кунга унинг шоғирдлари кўпая борди.

Ўша пайтларда Цзинь князи Беозор (557 — 531) нинг ахлоқсизлиги авжига минди. Оқибатда ҳокимият олтига мансабдорнинг қўлига ўтди. Улар мамлакатнинг шарқидаги князлар билан муҳораба қилишарди. Чу подшоҳи Мўъжизакорнинг қудратли ҳарбий қўшини Хитойнинг ҳамма князликларига таҳдид солиб турарди. Ци вилоятининг худуди катта бўлиб, у Лу князлигига яқин эди, Лу эса кичик ва кучсиз мамлакат бўлган. Лунинг Чу подшоҳи билан муносабати яшиланиши Цзиндагиларнинг гашини келтирарди. Лунинг Цзинга қўшиб олиниши Чунинг унга қарши бош кўтаришига сабаб бўларди, Цидан кўрқмайдиган бўлса, Ци қўшини ёнидаги Лу князлигини босиб олиши мумкин.

Лу князи Ажойиб (*Чжаогу*) бошқарувининг йигирманчи йилида (у 541 — 510 йилларда ҳокимият тепасида бўлган) Конфуций чамаси ўттиз ёшларда эди.

Ци вилоятининг князи Буюк биринчи вазири Янь Ин билан бирга Луга келди ва Конфуцийдан сўради:

— Князь Нафосатнинг Цинь вилояти авваллари кичик ва овлоқ бўлган, аммо унинг ҳукмдори қандай қилиб гегемонлик мавқеига эришди, ҳаммага етакчи бўла қолди?

Конфуций жавоб берди:

— Цинь кичик бўлса ҳам, мақсадлари буюк эди; хилват, овлоқ бўлса ҳам, у ерда адолат барқарор эди. Князнинг ўзи паст табақадан чиққан, аммо қобилиятли Угуни (князь уни бешта қора қўчқор пўстаги — у гуга алиштириб олган) қўллаб-қувватлади. Уни озод қилди, унга мансаб берди, уч кун у билан суҳбат қурди ва ҳокимият жilовини унинг қўлига тут-

қазди. Шунга эътиборан, унинг учун гегемонлик ҳам кам, у шоҳ бўлишга арзийди.

Князь Буюк жавобдан мамнун бўлди.

Конфуций ўттиз бешга кирганда Кичикларнинг Беозори ва Хоу князи Ажойиб хўроз уриштириш жангида Лу князи олдида гуноҳкор бўлиб қолишди. Князь ажойиб қўшин тўплаб, Беозор устига юриш қилди. Беозор, Катта ва Ўртанча Сунлар бирлашиб, уч уруғ бўлиб, Ажойиб қўшинига қарши отландилар ва уни тор-мор қилди. Князь Ци томонга қараб қочди ва Ганьхоуда бошпана топди. Бир қанча вақт ўтгач, Луда фитнес қўзғалди. Конфуций Ци ўлкасига бош олиб кетди ва Ажойиб Гао хонадони воситасида князь Буюк билан алоқа ўрнатиш ниятида унинг фуқаролигини олди. У Ци вилоятидаги етакчи бастакор билан мусиқа ҳақида суҳбат курди, «Баҳор» куйини мароқ билан тинглади, уни қулоғига қуйиб олди, уч ой гўшт таъмини билмади ва Ци аҳолиси олдида шон-шарафга бурканди.

Князь Буюк Конфуцийдан *бошқарувнинг моҳияти нимадан иборат?* — деб сўраганида Конфуций унга жавобан:

— Подшоҳ подшоҳлигини, хизматкор хизматкорлигини, ота оталигини, ўғил ўғиллигини қилишида, — деди.

— Тасанно! — деди князь Буюк. — Рости ҳам шу. Агар подшоҳ подшоҳлигини, хизматкор хизматкорлигини, ота оталигини, ўғил ўғиллигини қилмаса, олдимда ноним турса ҳам, мен уни ея олармидим?!

Эртасига у яна Конфуцийдан бошқарув ҳақида сўраганида, муаллим унга жавоб қилди:

— Бошқарув — бойлик, мол-мулкни тежаб сарфлаш демакдир.

Жавоб князь Буюкка ёқиб кетиб, у Конфуцийга Нисидаги ерларни ҳады қиламан деб турган ҳам эдики, орага Янь Ин суқилиб кириб, эътироз билдирди:

— Олимларнинг тили қанчалик бурро бўлмасин, улар қоидага риоя қилолмайдилар; улар такаббурлиги ва қайсарлиги туфайли, авомни бошқара олмайдилар; улар аза тутадилар, ғам чекадилар, кўмиш маросимини дабдабали нишонлаб, хонадонни хонавайрон қиладилар-у, лекин ўз

юриш-туришини бошқара олмайдилар; гапларида – парижонхотирлик, доим қарз олгани-олган, улар давлатни бошқара олмайдилар.

Донишмандлар қолмай, Чжоу хонадони бутунлай заифлашганида, муסיқада ҳам тушкунлик юз берди, нуқсонлар, бўшлиқлар пайдо бўла бошлади. Конфуций бўлса, ундаги бўшлиқни зоҳирий гўзаллик билан тўлдиради, юксалиш ва пасайишни диний маросим, таомиллар билан боғлайди. Бу қонун-қоидалар сиру асрорини ўзлаштираман десанг, бунинг учун бир неча авлоднинг ҳам умри етмайди, етуклик йиллари урф-одатлар мағзини чақишга камлик қилади. Сиз бўлсангиз, жаноб олийлари, Конфуцийни ахлоқ тузатиш амалларига жалб қилмоқчи бўласиз, ахир, бу Сизни одамчалар олдига раҳнамо этиб қўйиш дегани эмас-да.

Кейинроқ князь Буюк Конфуцийни иззат-ҳурмат билан қабул қилди. Лекин диний таомиллар ҳақида уни сўроққа тутишдан ўзини тийди.

Бошқа куни князь уни тўхтатиб, шундай деди:

– Мен сизни Кичиклар хонадонининг бошлиғи сифатида қабул қила олмайман.

Ва қоидага кўра Кичиклар ва Катталар ўртасида кўрди.

Ци ўлкасидаги мансабдорлар Конфуцийни кўра олмай, унга зиён етказиш майлида юришарди, Конфуцийга эса бу кундай равшан эди.

Князь деди:

– Мен энди қаридим. Энди мен сизни ушлаб туролмайман.

Конфуций пайсалга солмай, Цини тарк этди ва Луга қайтиб келди.

Ганьхоуда Лу князи Ажойиб вафот этиб, мамлакат тахтига князь Қаттиқ (*Дингун*, 509 – 495 йилларда бошқарган) ўтирганга, Конфуций қирқ икки ёшда эди.

Князь Қаттиқнинг давлатни бешинчи йил бошқаришида, ёзда Кичикларнинг Беозори вафот этди, унинг ўрнини меросхўри, мансабдор Аркон эгаллади. Унинг уйида, қудуқ кавланаётганда сопол идиш чиқиб қолади. Унинг ичида қўйга ўхшаш нарса бор эди.

Аркон Конфуцийдан сўради:

– Бу нима? Итми?

Конфуций жавоб берди:

– Эшитишимга кўра, бу – қўй бўлиши керак. Мен тоғу тошлар, дарахтлар илоҳи – бир оёқли Куй, иблис Ванлян, сув илоҳи – аждаҳо ва сув алвастиси Вансян, ер илоҳи – қўй Фэньян ҳақида эшитган эдим.

У князлиги Юэ вилоятига қарши уруш бошлаб, Гуйцзини вайрон қилди ва у ерда каттакон аравани бошдан-оёқ эгаллайдиган суяк топиб олишди. Уликлар Конфуцийга чопар юбориб, бу ниманинг суяги эканлигини билиб келишини буюрдилар.

Конфуций уларга жавоб қилди:

– Қадимда энг олижаноб саналган ҳукмдор Юй Гуйцзи тоғида барча руҳларни чорлаганда Ванвандаги қадимги қабилалардан бирининг бошлиғи Фанфэн ҳаммадан кейин келди. Шунда ғабланган Юй уни қатл этди. Фанфэннинг суякларидан бири бутун аравани эгаллаган. Бу энг катта суяк эди.

– Руҳларни ким бошқариб туради? – деб сўради чопар.

– Фалак Ости мамлакатини бошқариб туриш учун дарёю, тоғлар руҳидай қудратли суянчиқ лозим. Бу руҳлар устидан ўша юрт фаришталари ҳукмрон. Ер ва ўсимликлар руҳлари олий князлар устидан ҳукмронлик қилса ҳам, уларнинг барчаси подшоҳга тобедирлар, – жавоб қилди Конфуций.

– Фанфэн нимани бошқарар эди?

– Ванван шоҳи Фэн ва Юй тоғлари устидан ҳукмронлик қилган. Унинг фамилияси Си эди. Афсонавий Юй, Ся, Шан сулолалари даврида у ерларда ванванлар яшаганлар, улардан кейинги Чжоу сулоласи даврида эса, шимолий, ёввойи, бесўнақай дарозлар яшаганлар. Уларни ҳозир девқомат титанлар дейишади.

– Одамларнинг бўйи қанақа бўлган? – яна сўради чопар.

– Уч чи, яъни бир метрга яқин. Бу паканаларининг бўйи. Энг новчаларининг бўйи уч метрдан баланд бўлган, – деди Конфуций.

– Шунақа денг, донолар доноси?!

Кичиклар Арконининг Чжунлян Хуай исмли суюкли фуқароси бўлган. У Ян Хо билан чиқиша олмай қолган. Шу сабабли Ян Хо Хуайни ҳайдаб юбормоқчи бўлган, лекин Гуншань Қайсар, Кичиклар хонадонининг бошқарувчиси, уни тийиб турарди. Кузга бориб Хуай баттар кеккайиб кетди. Энди Ян Хо унинг томоғидан олди. Бундан Арконнинг жаҳли чиққан эди, Ян Хо уни ҳам ҳибсга олди. Кейин у билан муросага келиб, роса вино билан сийлади. Ян Хо энди Кичикни менсимамай, илтифотсизлик билан қарай бошлади. Кичик ҳам ўз билганича қилди. У билан ҳисоблашмай қўйди. Лекин ёрдамчи фуқаро мамлакатда ҳукмронликни қўлга олди ва Лудаги барча — мансабдорлардан тортиб, оддий кишиларгача — ишончни йўқотиб, тўғри йўлдан оғиб кетишди. Конфуций ҳам хизматни тарк этди, энди Қўшиқлар, Ривоятлар, урф-одатлар ва мусиқа билан машғул бўлди. Шогирдларининг сони тобора кўпая борди, узоқ-узоқ ўлкалардан уни йўқлаб келишарди, ҳаммани қабул қилар эди.

Князь Қаттиқ ҳукмронлигининг саккизинчи йилида Кичик билан Гуншань Қайсар ўртасида келишмовчилик юз берди. Ундан кейин Ян Хо ҳам фитна кўзғади. Ян Хо князь Арконнинг учта авлодининг катта хотинларидан бўлган болаларини ўлдириб, уларнинг ўрнига ўзи хайрихоҳлик кўрсатаётган унинг никоҳдан ташқари ўғилларини қўйиш ниятида, у Арконни ҳибсга олмоқчи бўлди, лекин Аркон уни алдаб, қутилиб қолишга имкон топди. Князь Қаттиқ ҳукмронлигининг тўққизинчи йилида ҳолдан тойган Ян Хо энди Ци вилоятига қочди. Бу вақтларда Конфуций эллик ёшда эди.

Гуншань Қайсар Кичикларга қарши юриш бошлади, Би шаҳрида мустаҳкам ўрнашиб олгач, Конфуцийни олиб келиш учун одам юборди.

Конфуций ўз йўлида қатъий эди, аммо кўнгилчанлигидан ҳеч қаерда хизмат юзасидан муаммо туғдирмаган, ҳеч кимга ундан фойдаланишга йўл ҳам қўймаган, шунинг учун ҳам у: «Фэн ва Хао ўлкаларидан чиққан Чжан сулоласининг асосчилари Маърифатли (Вэньван) ва Жангари (Уван) подшоҳ бўлдилар. Ҳозир бўлса, Би қанчалик кичик бўлмасин, барибир, уларга яқин», — деди.

Шундай деди-ю, боришга қарор қилди. Аммо бунга но-розилик билдирган Цзилу Конфуцийни йўлдан қайтармоқ-чи бўлди.

— У мени бекордан чақирмаган бўлса керак? Агар у мендан фойдаланадиган бўлса, Би Шарқдаги Чжоу бўлади!

Шундай деб, у бормади.

Князь Қаттиқ Конфуцийни Чжундунинг бошқарувчиси этиб тайинлади, бир йил ўтгандан кейин вилоятдаги ҳамма одамлар унга эргаша бошлади. Кейин бошқарувчиликдан жамоат ишлари мудир, ундан кейин ҳакамлик ишлари юри-тувчиси этиб тайинланди.

Баҳорда, князь Қаттиқ ҳукмронлигининг ўнинчи йили бошланганда, Ци билан тинчлик шартномаси имзоланди. Ёзга келиб Ци князлигидаги мансабдор Ли Чу князь Буюкка:

— Конфуций Луда хизмат қиляпти, бу Ци учун хавфли, деди. Шунда Лу князлигига элчи юбориб, Цзягу дўстона мулоқотга таклиф қилинди. Лу князи энди йўлга отланаётганда, вақтинча маросим соҳиби вазифасини бажарувчи Конфуций деди:

— Эшитишимча, тинчлик юмушлари билан банд одамлар мухорабага ҳам зимдан тайёрланади, уруш олиб бораётганлар эса, тинчликка эришиш йўллари қидирадилар. Қадимги замонларда князлар ўз вилоятларидан ташқарига чиқиб кетаётганларида ҳамма мансабдорлари билан бирга кетишган. Мен сиздан катта ва кичик ҳарбий қўмондонларни олиб олишингизни сўрайман.

— Тўғри, сизнингча бўла қолсин, — деб жавоб қилди князь.

Катта ва кичик ҳарбий бошлиқлар ҳам кузатиб борувчи мулозимлар сафига кўшилди.

Цзягуда Ци князи билан учрашув маросими учун қурбонгоҳ ва лойдан уч зиналик нарвон ясалди. Ҳукмдорлар урф-одатига кўра учрашдилар, нарвондан юқорига чиққач, таъзим бажо келтирдилар ва бир-бирларига жой бердилар.

Меҳмондўстлик маросими якунлангач, Цидан келган мулозимлар аёни шошилганча:

— Фарбдан келган мусиқачиларга навбат берсангиз, — деб қолди.

Князь унга жавобан:

– Майлингиз, – деди.

Бирдан қийқириқ, бақир-чақир бошланиб кетди, ноғоралар авжга минди. Найзалар, ойболталар, қиличлар, турлитуман байроқлар, туғлар кўз ўнгимизда липиллаб ўтаверди.

Конфуций шошилиб олдинга интилди, шитоб билан зинапоядан юқорига кўтарила бошлади, аъёнлар олдида тўхтаб, қўлларини кўтариб, хитоб қилди:

– Сизларнинг давлат бошлиқларингиз дўстона учрашув ташкил қилган бўлса-ю, нега сизлар бундай жоҳилона мусиқа чаласизлар? Маросим соҳиби дарҳол кўрсатма берсин!

Соҳиб Конфуцийни сиқиб чиқариб юбормоқчи бўлди, лекин бу миқ этмай тураверди; барча мулозимлар Янь Ин ва князь Буюк томонга ўгирилдилар. Ци князи хижолат бўлиб, қўли билан артистларни кетишига амр қилди.

Бироз муддат ўтгач, мезбон соҳиб келди-да, сарой мусиқачиларининг киришига рухсат сўради.

– Рухсат, – деди Ци князи.

Қийшанглаб, ирғишлаб пак-пакана одамчалар ва масхарабозлар чиқиб келишди.

Конфуций шошилиб юқорига интилди, зиналардан шаҳдам кўтарилди, аъёнлар олдида тўхтаб, деди:

– Авом аслзода князларни калака қилса, бу – жиноят, жиноят учун эса, қатл муносиб! Маросим соҳиби дарҳол кўрсатма берсин!

Соҳиб қатл этиш учун кўрсатма берди, масхарабозларнинг оёқлари ва қўлларини чор атрофга ирғитиб юборишди.

Ци ҳукмдорини ваҳима босди, бироз орқага тисланди, у ўз вазифасини унчалик яхши билмас эди; яна ўрнига келиб, қўрққанидан дилдираб, ўзининг аъёнларига деди:

– Луликлар зўр мурувват ва илтифот билан ўз ҳукмдорининг ёнини оляптилар, сизлар бўлса, жоҳилона йўллар билан менга кўрсатмалар беряпсиз ва, кўриб турганингиздек, Лу ҳукмдори олдида шарманда бўлдим. Энди нима қилишим керак, сизнингча?

Маросим соҳиби бир қадам олдинга чиқиб, унга жавоб қилди:

– Агар олижаноб инсон хато иш қилиб қўйса, узр сўрайди; авом хатога йўл қўйса, унинг узри юзаки бўлади. Бўлар иш бўлди, энди сиз афсусланаётган бўлсангиз, узр сўраганингиз маъқул.

Шунда Ци князи, хатосини ювиш учун, унинг бадалига, луликлардан тортиб олинган Гуйинь, Вэньян ва Юнь экинзорларини уларга қайтариб берди.

Князь Қаттиқ ҳукмронлигининг ўн учинчи йилида, ёзда, Конфуций у билан суҳбат чоғида шундай деди:

– Хизматкорлар совутдор сипоҳга муҳтож эмас, мансабдорларнинг ҳам шаҳар атрофини баланд деворлар билан ўрашлари лозим эмас.

Чжун Ю, Конфуцийнинг шогирди Цзилу, Кичиклар хонадонига бошқарувчи этиб тайинланди, у уч авлодга тегишли қишлоқларни вайрон қилиш учун қўшин тортиши керак эди. Мана дастлаб Ўртанчи Сунь Хоу қишлоғини вайрон қилди. Кичик Би қишлоғи устига қўшин тортганда, Гуншань Қайсар ва Ўртанча Сунь Чжэ, Би қишлоқ аҳлини қовуштириб, Луга зарба берди. Князь бўлса Кичик, Ўртанча Сунь ва Катта Сунь билан Кичик саройида яшириндилар ва Уцзи айвонига кўтарилдилар. Би аҳли қанчалик ҳужум қилишмасин, ҳаммаси беҳуда кетди, шунда саройни қамал қилмоқчи бўлдилар. Конфуций Шэнь Цзюйсуй ва Юэ Цига пастга тушиб, қарши ҳужумга ўтишни буюрди. Би қўшини чекиниб, шимол томонга қочди. Князлик аскарлари уларни қувиб, Тум остонасида душманни яксон қилди. Гуншань Қайсар ва Ўртанча Сунь Чжэ Ци томонга қочдилар, Би эса шу заҳоти вайрон қилинди.

Бундан кейин Чэнь қишлоғи ўзининг оғир қисматини кутмоқда эди, аммо унинг оқсоқоли Гунлянь Чуфу Катта Суньга шундай деди:

– Агар Чэнь қишлоғини вайрон қилишса, циликларнинг Шимолий дорвозаларга бостириб киришлари турган гап. Бундан ташқари Чэнь – сизнинг таянчингиз, Чэннинг таназзули – Катталар уруғининг таназзули демак. Мен сизга уни сақлаб қолишга ёрдам бераман.

Князь ўн иккинчи ҳилолда Чэнни қамал қилди, аммо ниятига ета олмади.

Князь Қаттиқ ҳукмронлигининг ўн тўртинчи йили эди. Конфуций эллик олти ёшга тўлди. Бош ҳакам бўлганлиги учун, у вақтинча биринчи маслаҳатчи лавозимини ҳам эгаллаб турарди. Унинг кўриниши, юриш-туриши ҳаётдан мамнунлигини билдириб турар эди.

Дорвоза оғаси ундан сўради:

– Эшитишимга қараганда, олижаноб кишилар бахтсизликдан изтиробга тушмайдилар, бахт кулиб боққанда эса, қувончдан лаззатланишмас экан.

– Тўғри, шунақа гап бор, – деди Конфуций. – Аммо «авомлар иззат-ҳурматдалигидан бошим осмонда», дегувчиларнинг гапини эшитмаганмисиз?

Бундан кейин ҳукуматда фитна қўзғатган лулик мансабдор Шаочжэн Маони қатл этди. Уч ой давомида бошқа амалдорлар билан бирга давлат бошқарувида фаоллик кўрсатди. Қўй-қўзию чўчқафурушлар чўнтаклари гамини ея олмай қолдилар, эркак кишилар аёллар билан кўчанинг бир томонида юрмайдиган бўлишди; одамларнинг бирор жойда тушириб қолдирган нарсаларига бошқалар тегмайдиган бўлишди; ҳар томондан пойтахтга келган меҳмонларни юқоридан кўрсатма кутмай, ўз уйига қайтган ҳисоблашар ва совға-саломлар улашардилар.

Бундан хабар топган Ци аёнлари ҳадиксирай бошлашди.

– Конфуций бундай бошқаришда давом этса, Лу тез орада ҳамманинг устидан етакчи бўлиб қолади, – дейишди улар. – Бизнинг ерларимиз уларга жуда яқин. Гегемон бўлиб олгач, Лу бизни биринчи бўлиб босиб олади. Шундай экан, ерларимизни уларга совға қилиб қўя қолсак бўлмасмикин?

– Тўхтанг, аввал уларга ҳалақит беришга уриниб кўрайлик, – деди Ли Чу, – агар бу қўлимиздан келмаса, совға қилсак қилаверамиз бунинг ҳеч кечи бўлмайди. Шундай эмасми?

Циликлар вилоятнинг ҳар бурчагидан саксонга ёш-ёш, дилбар қизларни тўпладилар, нафис кийинтирдилар, «Лаззат» рақсини уларга ўргатишди. Тўрт чавқар отли ўттизта аравада уларни Лу ҳоқонига туҳфа қилиб юборишди. Лунинг шаҳар деворларидан жануброқдаги Баланд дарвоза олдида чавқар отлар ва раққосаларни саф торттирдилар. Кичиклар-

нинг Аркони ўзини танитмай, икки-уч марта уларни кўргани борди. Уларни ичкарига қўйиб юборишгандан кейин князь Қаттиқни биров ҳордиқ чиқаришга кўндирди; ва кун бўйи унинг давлат бошқаруви билан иши бўлмади.

– Муаллим кетса ҳам бўларди, – деди Конфуцийнинг шогирди Цзилу.

– Бизнинг Луга қурбонликлар ўз оёғи билан келиб турганда менинг яна биров шу ерда турганим маъқул, – деди Муаллим шундай вазиятда бошқарув амалларини унутиб қўймасликни назарда тутиб.

Кичикларнинг Аркони Ци вилояти раққосаларини қабул қилмай қолмади. Уч кунгача давлат ишлари ташлаб қўйилди. Лу мансабдорларига қурбонлик гўштларидан бир луқма ҳам тегмади. Конфуций ҳам жўнаб қолди.

Чунга борганда тунашга қарор қилди.

– Сизда ҳеч қандай гуноҳ йўқ-ку, – деди уни кузатиб юрган йўлдоши Ши Ци.

– Сенга қўшиқ айтиб берайми? – сўради ундан Конфуций.

Ва куйлай бошлади:

Бу аёллар забони билан
Уйларидан қувишга қодир;
Бу аёлларнинг ташрифи
Жонингни ҳам олишга қодир;
Шунинг учун эркин ва қувноқ
Сайр этаман умрим битгунча.

Ши Ци қайтиб келганида Аркон ундан сўради:

– Конфуций нималар ҳақида сўйлади?

Ши Ци оқизмай-томизмай ҳаммасини айтиб берди.

– Муаллим мени раққосалар учун койиган.

Бу саргузаштлардан кейин Конфуций Вэйга келди ва бу ерда содиқ шогирди Цзилунинг қайин оғаси Янь Чжоцзоу хонадонини бошқарди.

Князь Вэй Мўъжизакор Конфуцийдан сўради:

– Луда сиз қанақа маош олгансиз?

– Буғдой ҳисобига олтмиш минг, – деди Муаллим.

Вэйликлар ҳам унга буғдой ҳисобида олтмиш минг тўлай-

диган бўлди. Бир қанча вақт ўтгандан кейин кимдир Конфуцийни князга ёмонлади. Князь Гунсунь Юйцзяга баъзи-баъзида қурол-яроғи билан кўриниш бериб туришини тайинлади. Конфуций Вэйда ўн ой яшагач, жиноятчиликда айбланмаслик учун бу ерни тарк этди.

Чэньга кетаётиб, йўл-йўлакай Куанга кириб ўтди. Унинг извошчиси Янь Кэ қўлидаги қамчиси билан шаҳарни кўрса-тиб: — Мен авваллари бу ерларда бир марта бўлган эдим. Ўшанда бу ерлар вайрон бўлган эди.

Бу гаплар қулоғига илинган куанликлар Конфуцийни ҳибсга олмоқчи бўлдилар. Чунки Муаллимни бир вақтлар уларни азоб-уқубатларга гирифтор қилган лулик Ян Хо деб ўйладилар. Ташқи кўринишдан Конфуций ҳам Ян Хога ўхшаб кетарди. Беш кундан кейин уни қўйиб юборишди. Муаллимнинг сеvimли шогирди Янь Юань кечикиброқ келди.

— Мен сени ўлиб қолдинг, дебман, — деди Муаллим.

Янь Юань унга жавобан:

— Муаллимим ҳаётлигида мен қандай қилиб ўлишга журъат эта оламан? — деди.

Куанликлар Конфуцийга душман назари билан боқдилар, буни унинг шогирдлари ҳам сезиб туришди.

— Бу ерда давлатпаноҳ Маърифатли вафотидан кейин маърифат қолмадимикан? Агар Фалак бу маърифатга барҳам бермоқчи бўлганида мен унга эриша олмас эдим. Бироқ Фалак унга барҳам бермапти. Куанликлар-чи? Улар менга тенг келиша олармикан?

Конфуций шогирдини Вэйга, Нин Жангари хизматига юборганидан кейингина кета олди.

У ердан Пу вилоятига келди. Бир ойдан ортиқроқ вақт ўтгач, яна Вэйга қайтди ва шу ердаги мансабдор Цюй Боюй хонадонида бошқарувчилик қилди.

Наньцзи князь Мўъжизакорнинг хотини эди, у Конфуцийга одам юбориб, унга: «Бизнинг давлатпаноҳимиз билан биродарлашувни ўзига уятли деб билмаган ҳар бир олижаноб киши аввало мен билан учрашади. Икковимиз бир учрашсак ёмон бўлмас эди» деб қўйишни тайинлади.

Олдин Конфуцийнинг кўнгли ройиш бермади, лекин кей-

ин боришга мажбур бўлди. Наньци ҳарир парда ортида эди. Конфуций унинг олдига киргач, юзини шимол томонга қаратиб, эгилиб таъзим бажо келтирди. Парда ортида у ҳам икки марта таъзим қилди, унинг белбоғига осилган нефрит тақинчоқлар нозик шилдираб қўйди.

— Мен унинг олдига учрашувга бормадим, у кўринганда мен урф-одатга кўра унга жавоб қилдим, — деди Конфуций.

Цзилуга бу жавоб ёқмади.

Конфуций таъзим қилиб, гапини давом эттирди:

— Агар мен ножўя иш қилган бўлсам, Фалак мендан юз ўгирсин! Фалак мендан юз ўгирсин!

Конфуций Вэйда бир ойдан ортиқроқ яшади. Князь Мўъжизакор хотини билан битта извошда, бичилган Юн Цюй учинчи бўлиб борарди. Конфуций эса иккинчи извошда боришга мажбур бўлди. Бозор олдига келганда бироз лақиллашди.

— Мен ҳозиргача эзгуликларни ҳиссий лаззатдек кучли севган одамни учратганим йўқ — деди Конфуций.

Кейин жирканч, нафрат ҳисси устун келиб, Вэйни ҳам тарк этди ва Цаога келди. Шу йили Лу вилоятининг князи Қаттиқ рихлат кўсин чолди, вафот этди.

Конфуций Цаодан кетиб Сун вилоятида қарор топди. Бу ерда улкан бир дарахт остида шогирдлари билан ўзларини диний урф-одатлар, таомилларда такомиллаштирдилар. Сунлик ҳарбий бошлиқ Хуань Туй Конфуцийга зиён етказиш қасдида шу дарахтни кесиб ташлади. Конфуций бу ердан кетганда шогирдлари:

— Тезроқ кетганимизда яхши бўларди, — дейишди.

Конфуций уларга жавобан:

— Фалак — менинг ҳалоскорим. Хуань Туй ким бўпти? У менга нима қила оларди?!

Конфуций Чженга келганида у ва шогирдлари бир-бирларини йўқотиб қўйишди. Конфуций Шарқий дарвоза олдида ўзи ёлғиз қолди.

Қандайдир чженлик Цзигунга деди:

— Шарқий дарвоза олдида бир одам бор, афтидан Яога ўхшайди, бўйнидан Гао Яонинг ўзгинаси, елкаси князлиги-

миздаги мансабдор Цзичанни эслатади, аммо Юй билан тенглаштирай десам, белидан ергача уч цун ёки 10 см етишмайди. Жуда гамгин, беватан, бошпанасиз итга ўхшайди.

Анча кейин Цзигун бу гапларни Конфуцийга айтиб берган.

Бундан Конфуций хурсанд бўлди ва кулиб шундай деди:

– Гап одамнинг ташқи қиёфасида эмас, аммо у жуда тўғри, жуда тўғри ўхшатган мени, ўша бошпанасиз итга!

Кейин Конфуций Чэньга келди ва у ердаги мансабдор Сичэн Ҳақгўй хонадонини бошқарди. Бир йилдан ортиқ вақт ўтди. У князлигининг шоҳи Фуча Чэньга бостириб кирди, учта қишлоқни эгаллаб, ортга қайтди. Чжао Ян – шу пайтларда у Цзинь князлигида биринчи маслаҳатчи эди – Чжаогэ вилоятига қарши юриш қилди. Чу эса Цайни ўраб олди. Цай пойтахтини У князлигига яқинроқ жойга кўчирди. У қўшини Гуйцзи яқинида Коэ шоҳи Гоуцзян устидан ғолиб келди.

Чэнь князининг ҳовлисига бир калхат келиб қўнди-ю шу ердаёқ жони узилди. Унга учлик тош қадалган узунлиги ўттиз сантиметрча келадиган ўқ санчилган эди. Чэнь вилоятининг князи Раҳмдил бу ҳақда Конфуцийнинг фикрини билиш учун унга одам юборди.

Вазиятни Конфуций шундай шарҳлаб берди:

Калхат бу ерга узоқдан учиб келган. У сушэнликлар ўқидан ярадор бўлган. Бир вақтлар шоҳ Жангари Шан хонадони ёки бошқача Инь сулоласини (XVI – XI асрлар) енгиб, жануб ва шарқдаги барча жоҳиллар юртига йўл очишга муяссар бўлган ва уларнинг ҳар бирига ўз юртига хос бойликлар билан солиқ тўлашга мажбур қилди. Шунда улар ўзларининг касб-кор, хунарларини унутмаслиги мумкин экан. Ўша замонлардан буён сушенликлар учлик тош қадалган узунлиги ўттиз сантиметрча келадиган ўқ ясаб солиқ ўрнига тўлашар эди. Шоҳнинг бобоси уларнинг маҳоратини шарафлаб қизи Дацзига сушенликларнинг ўқларини тортиқ қилди ва уни князь Юй Боқийга узатиб, кувёвга Чэнь вилоятини ҳам совға қилди. У ҳам қариндошликни қадрлаб, ўзининг ота томон уруғларини нодир нефритлар билан кўнглини олди, хотин томон қариндошла-

рига узоқ ўлкалардаги ерларини улашиб берди. Шундай қилиб Чэнь сушэнликлар камон ўқи билан сийланган.

Эски омборхоналарни титкилаб чиққанларида, ҳақиқатан ҳам у ерда шундай ўқлар бўлганлиги аниқланди.

Конфуций Чэньда уч йил яшади. Шу пайтларда Цзинь ва Чу подшоҳликлари уруш олиб боришди, баъзан Чэнь ҳам уруш оловида ёнарди, У князлиги ҳам Чэнь худудига кириб борди. Чэнь тез-тез вайрон бўлиб турар эди.

Конфуций шундай деди:

— Бўлди, энди қайтаман! Қайтаман! Менинг болаларим тийиқсиз, ўзбошимча бўлиб кетишяпти; олға интилар экансиз, ибтидони, ўзингизнинг қаердан эканлигингизни унутманг.

Шундан сўнг Чэнь князлигини ҳам тарк этди.

Бу сафар манзил Пу бўлди. Шу пайтларда бу ерда Гуншу кўзғолон кўтарган бўлиб, Пу аҳли Конфуцийни вилоятга киришига тўсқинлик қилишди. Унинг шогирдлари орасида Гунлянь Жу дегани бор эди. У Конфуцийнинг орқасидан бешта извоши билан кузатиб келарди. У ажойиб фазилатларга эга шогирд эди: ҳам жасур, ҳам кўрқмас. Ботир, ҳам басавлат, келишган. У Конфуцийга шундай деди:

— Мен илгарилари ҳам сизни кузатиб юрганимда бошимга балолар ёғилаверарди. Куанда, масалан, шундай бўлган эди. Энди эса бу ерда. Майли, пешонамиздагини кўрамиз. Биз иккаламиз иккинчи бор шундай хатарли вазиятга тушиб турибмиз. Майли, нима бўлса-бўлди. Муштлашиб ўлсам ўлиб кетай.

У жуда қаттиқ муштлашарди. Пуликлар кўрқиб кетганидан Конфуцийга мурожаат қилишди:

— Биз сизни қўйиб юборамиз. Фақат Вэйга бормайсиз.

Шартнома тузишиб, Конфуцийни Шарқий дарвозадан чиқариб юборишди. Конфуций тўғри Вэйга қараб кетди.

Цзигун сўради:

— Шартномани бузиш мумкинми?

— Ноилож ичилган қасамга руҳлар безътибор, — деган жавоб бўлди.

Вэй князи Мўъжизакор Конфуцийнинг келганини эшитиб беҳад хурсанд бўлди ва уни шаҳар четидаги овлоқ жойда кутиб олди.

У Конфуцийдан сўради:

– Пуни яксон қилиб ташлаш мумкинми?

– Мумкин, – жавоб қилди Конфуций.

– Менинг маслаҳатчиларим назарида мумкин эмас, – деди князь. – Ҳозирги Пу Вэйнинг Цзинь ва Чудан ҳимоя қилинаётгангидай гап. Аммо Вэйнинг Пуга уруш эълон қилиши мумкинми?!

Конфуций жавоб қилди:

– Пунинг эркак аҳолиси жонини қурбон қилишга ҳам тайёр, аммо аёлларига Фарбий дарё омон қолса, бас. Менга ташланганлар тўртга-бешта эди, холос. Кўп эмас.

– Яхшим, айна муддао! – деди князь.

Аммо уруш бошламади.

Князь қариб қолган эди, давлат бошқаруви билан ҳам иши бўлмай қолди. Конфуцийдан ҳам фойдаланмади.

Конфуций қаттиқ уф тортди:

– Бирорта ҳукмдор мени хизматига олса, бир йил ичида у ўзини ўнглаб олади, уч йилдан кейин эса, у катта муваффақиятларга эришади.

Би Си Цзинь князлигидаги мансабдор Чжао Цзяньцзининг Чжунмоу деган ерида бошқарувчи эди. Чжао Цзяньцзи Фань ўлкасига уруш эълон қилди, Чжунсин эса, Чжунмоуни босиб олди. Би Си исён кўтариб, чақириб келиш учун Конфуцийга одам юборди. Конфуцийнинг бориш нияти йўқ эмас эди.

Цзилу айтди:

– Муаллим, мен сиздан эшитган эдим: «Кимки шахсан ўзи ёмонлик қилса, олижаноб кишилар унга ёндашмайдилар». Чжунмоуда Би Си ўзи исён кўтарди. Шундай экан, нега энди сиз унинг олдига бормоқчисиз?!

Конфуций айтди:

– Ҳа, бу менинг сўзларим. Аммо «Бу шундай қаттиқки, минг эговлагин – барибир, тоб бермайди», дейилмаганми?! «Шунчалик тозаки, минг булғасанг ҳам – барибир, булғанмайди», дейилмаганми?! Нима, мен ошқовоққа ўхшайманми?! Қандай қилиб мени қафасда ушлаб туриб, синаб кўрмаслиги мумкин?!

Конфуций бонг урди. Қандайдир қоп елкалаган бир киши унинг уйи олдидан ўтиб кетаётиб, айтди:

– Бонг ураётган одамнинг юраги жуда гашга ўхшайди! Жудаям қўпол-ей товуши! Шундай ҳам майда ва хира бўладими! Бор-йўғи – сени ҳач ким билмайди!

Конфуций уд чалишни Юксакнинг устозидан ўрганган. Ёнидан ўн кунгача бир қадам ҳам жилмаган.

– Хоҳласанг, яна чуқурроқ ўрганишинг мумкин, – деди Юксак.

– Мен бу мусиқани билиб олдим, унинг маҳорат сирларини ҳали эгаллаганимча йўқ, – деди Конфуций.

Бир қанча вақт ўтгандан кейин Юксак айтди:

– Энди мусиқанинг сирини ҳам билиб олдинг, бу ёғига уни янаям чуқурроқ ўрганишинг мумкин.

– Инсон мусиқа орқали нимага интилаётганини ҳали тушунганим йўқ, – деди Конфуций.

Бир қанча вақт ўтгандан кейин Юксак айтди:

– Энди унинг интилишларини ҳам билиб олдинг, бу ёғига уни янаям чуқурроқ ўрганишинг мумкин.

Конфуций жавоб берди:

– Мен ҳали унинг қанақа одам эканлигини билганимча йўқ.

Бир қанча вақт ўтгандай кейин Конфуций қалбида илтифот, чуқур ўйчанлик ҳисси пайдо бўлди, кўнгли ўз-ўзидан яйраб кетди, юксак иштиёқмандлик, эзгу туйғулар ҳис этди ва деди:

– Биладан. Унинг қандай одам бўлганлигини биладан; унинг қалби қоп-қоронғи, зимистон. Ана, турибди: бўйчан ва улуғвор, кўз боқишлари ҳам ўзгача – узоқ-узоқларга тикилган. Бамисоли бутун оламнинг ҳукмрони. Бу ким бўлиши мумкин? Маърифатли шоҳ эмасмикан?!

Юксак бўйрадан тушиб икки бор таъзим қилди ва:

– Устозим, балки, «Маърифатли шоҳнинг уд учун куйи» ҳақида гапиргандир, – деди.

Конфуций Вэйда ўзига эҳтиёж йўқлигини сезгандай бўлиб, энди ғарбга Чжао Цзяньцзи олдига йўл олди. Дарёга етганда Доу Минду ва Шунь Хуаларнинг ўлганини эшитиб, оҳ чекиб, деди:

– Қандай ажиб бу сувлар! Қандай беҳад кенглик! Мен улардан ўта олмайман. Пешонам қурсин!

Цзигун шошиб унинг олдига келди.

– Муаллим, бу нима дегани? – сўради у.

– Доу Минду ва Шунь Хуа – Цзиньдаги муносиб мансабдорлардан. Чжао Цзяньцзи ўйлаган ўйларига етолмай, унга кўмак берадиган ана шулардай одамларни кутаётган эди. Ниҳоят, ниятига етгандан кейин, уларни ўлдирди. Мен бир ривоят эшитган эдим: мева-чеваларни заҳарлаб, ёш нав-ниҳолларга қирғин келтиришса, яхшилик хабарчиси яккашоҳ Цилинь кўриниш бермас экан; балиқ овлаш учун ариқ ва ҳовузлар суви қуритилса, булутларни бошқарувчи ва ёмғир чиқарувчи сув аждарҳоси иссиқлик ва совуқликнинг алмашинувини тўхтатади; қушларнинг уялари бузилса ва тухумлари ташлаб юборилса, ҳумо қуши учиб келмайди. Нега бундай? Олижаноб инсон ўзига ўхшаганларга зиён етказмайди. Ахир, ҳатто йиртқич қуш ва ҳайвонлар ҳам қилиниши керак бўлмаган нарсани қилмайди-ку!

Шундан кейин Конфуций ҳордиқ чиқариш учун Цзоу қишлоғига қайтиб келди ва ноҳақ ўлдирилган Доу Минду билан Шунь Хуаларнинг дард-аламли хотирасига бағишлаб «Цзоу уди учун куй» басталади. Ундан кейин Вэйга қайтиб, Цюй Воюй хонадонининг бошқарувини қабул қилди.

Кунларнинг бирида князь Мўъжизакор Конфуцийдан кўшинни қандай сафлаш лозим? – деб сўради.

– Мен қурбонлик косалари ва бошқа идишларни қандай қўйишни биламан, лекин аскарлик тартиб-қоидаларини ҳозир ўрганганимча йўқ, – деб жавоб берди Конфуций.

Эртаси куни князь Конфуций билан суҳбатлашиб турганда осмонда учиб ўтаётган ғозларни кўриб қолди ва, бошини кўтариб, уларнинг ҳаракатини кузатиб турди, Конфуцийга эса бошқа эътибор ҳам бермади. Конфуций ўрнидан турдида, жўнаб қолди. У яна Чэньга келди.

Ёзда князь Мўъжизакор вафот этди, тахтга унинг набираси Чжэ ўтирди; бу князь Вэй Машхур эди. Олтинчи ҳилолда Чжао Ян князь Мўъжизакорнинг меросхўри, унинг ўғли

Куайвайни Ци шахрига олиб келди. Ян Ху унга мажбуран мотам либосларини кийдирди; вэйликлардай мотамсаро кийинган саккиз киши уни ясама, ёлгондакам йиғи билан кутиб олди. Қишда Цай вилоятида пойтахтни Чжоулайга кўчиришди. Шунда Лу ўлкасининг хоқони князь Дардли Хотира (Айгун) нинг давлатни учинчи йил бошқариши эди. Шунда Конфуций олтмиш ёшдайди. Вэй тахтининг меросхўри Куайвайни назарда тутиб, циликлар Вэй аҳлига Ци қишлоғини ўраб олишда ёрдам берди.

Ёзда Луда Арконнинг набираси князь Ли қасрига ўт тушди. Ёнғинни Наньгун Ҳурматли (Цзиншу) ўчирди. Шу пайт Чэньда бўлган Конфуций ёнғин ҳақидаги хабарни эшитиб:

— Балки князь Ли қасри куйиб кетгандир, — деб сўради.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлган эди.

Кузга бориб Кичиклар Арконининг тоби қочиб қолди. Извошда кетаётиб, Лу деворларига қаради, оғир уҳ тортиб, деди:

— Бир вақтлар бу князлик фаровон ўлкага айланиб кетиши мумкин эди, менинг Конфуций олдидаги айбим туфайли бу юрт гуллаб-яшнамади.

У ёнидаги меросхўри Саховатлига ўгирилиб қаради ва:

— Мен ўлганимдан кейин, сен албатта Луда бош маслаҳатчи бўласан, шундай бўлгач, Конфуцийни ёнингга олишни унутма, — деди.

Бир неча кундан кейин князь вафот этди. Унинг ўрнини Саховатли эгаллади. Мотам маросимлари тугагач, у Конфуцийни чақаришни ният қилди. Аммо Гун Чжиюй йўлдан қайтарди.

— Авваллари, — деди у, — бизларнинг давлатпаноҳ ажодларимиз умрларининг охиригача Конфуцийдан фойдалана олмаганлар, шунинг учун бошқа князлар уларни масхара қилишган. Ҳозир ҳам уни чақирсангиз-у, бир умрга у ёнингизда бўлмаса, князлар энди сизнинг устингиздан ҳам кулишади.

— Унда кимни таклиф қилиш мумкин? — сўради Цзи Канцзи.

— Жань Цю бунга муносиб, — деди у.

Жань Цюни чиқариб келиш учун чопар юборилди. Жань Цю йўлга чиқаётганда Конфуций шундай деди:

– Сени Луга бекордан-бекорга чақиришгани йўқ. Сени буюк ишлар кутяпти.

Шу кунийёқ Конфуций:

– Бўлди, энди қайтаман! Қайтаман! Менинг болаларим тийиқсиз, ўзбошимча бўлиб кетишяпти. Улар кўп нарсага эришишди. Мен уларни қандай тийиб туришни ҳам билмай қолдим.

Цзигун Конфуцийнинг қайтиш нияти борлигини биларди. Шунинг учун у Жань Цюни кузатар экан, унга кўрсатма берди:

– Ёдингда бўлсин, ишга тушишинг билан шундай қилгинки, Конфуцийни саройга чақиришсин.

Янаги йили, Жань Цю кетганидан кейин, Конфуций Чэндан қайтиб, Цайда қарор топди. Ўша пайтда Цай князи Ажойибни У ўлкасининг подшоҳи олдига чақириб қолди. Князь Ажойиб подшоҳ қароргоҳига кетаётиб, аёнларининг маслаҳатига кўнмай, пойтахтни Чжоулайга кўчирди. Анча кейин, яна У ўлкасига бормоқчи бўлганда, улик мансабдорлар пойтахтини яна кўчиришидан хавотирландилар ва Гунсунь Пянь уни ўлдирди. Чу қўшини Цайни ишғол қилди. Кузда эса, Ци князи Буюк вафот этди.

Бир йил ўтгач, Конфуций Цайдан кетиб, Шэ князлигига келди.

Шэ князи Конфуцийдан *давлат бошқаруви* ҳақида сўраганида, у жавоб берди:

– Идора қилиш – бу узоқдагиларнинг келиши ва яқинларининг ҳамжиҳатлиги дегани.

Эртасига князь Шэ Цзилудан «бу Конфуций дегани қанақа одам ўзи?» деб сўради. Цзилу жавоб бермади.

Бундан хабар топган Конфуций ундан сўради:

– У шунақа одамки, тариқат йўлида чарчашни билмайди, толмай панд-насиҳат қилади, овқатга келганда нафси тийиқ, қувонган чоғида барча ғам-аламларни унутади ва яқинлашиб келаётган қарилликни сезмайди, демабсан-да?

Конфуций Шэдан кетиб, яна Цайга қайтди. Чан Цзюй

билан Цзе Ни бирга ер ҳайдашарди. Конфуций уларни таркидунё қилган қаландарлардан деб, Цзилуни улардан дарёнинг кечув жойи қаердалигини билиб келишни буюрди.

— Извошда қўлида тизгинни ушлаб турган ким бўлади? — сўради Чан Цзюй.

Кун Цю жавоб берди:

— Цзилу.

— Лулик Кун Цю эмасми?

— Ҳа, ўша.

— Кечувнинг қаердалигини унинг ўзи билади.

Цзе Ни Цзилудан сўради:

— Сен ўзинг ким бўласан?

— Мен Чжун Ю.

— Сен Конфуцийнинг шогирдимисан?

— Ҳа.

— Бутун Фалак Ости — бамисоли қутураётган тошқин; ким билан ўзгаришга эришмоқчисиз? У ёки бу одамдан ўзини олиб қочаётган кишига эргашгандан кўра, бу дунёдан қочаётган кишига эргашиш яхши эмасми?

Шундай деб, у тўхтамай ерни ҳайдашда давом этди. Цзилу келиб, бўлган гапни Конфуцийга айтди.

Дили сиёҳ бўлган Муаллим деди:

— Одам ҳайвон ва қушлар билан яшамайди. Фалак Остида йўл бўлса, сиз билан ўзгаришга эришмас эдим.

Эртасига Цзилу кетаётиб халтасини таёққа илиб, елкасига ташлаб олган чолни учратиб қолди.

Цзилу ундан сўради:

— Сиз Муаллимни кўрдингизми?

Чол жавоб берди:

— Оёқ-қўлинг жойида, доннинг фарқига бормайсан, муаллимнинг ким бўлсин?!

Чол таёғини ерга санчиб қўйиб, жўякларни ўташга тушиб кетди.

Цзилу бўлган воқеани Муаллимга сўзлаб берди.

— Бу — қаландар, — деди Муаллим.

Цзилу яна борди унинг олдига, аммо энди у жойида йўқ эди.

Конфуций Цайда уч йил яшади. У князлиги Чэнга бостириб кирди. Чэнни Чэнфуда жойлашиб олган Чу қўшини қўллаб-қувватлаб турарди. Чу князи Конфуцийнинг Чэнь ва Цай ўртасида турганлигини эшитиб, унга чопар юборди. Конфуций бориб таклиф учун миннатдорчилик билдираман, деб турганда, Чэнь ва Цай мансабдорлари ўзаро гурунглашиб қолдилар.

– Конфуций – донишманд, – дейишди улар. – Унинг таънаю маломатлари, пичинг, истеҳзолари князларнинг жароҳатларига ўқ бўлиб санчилади. У энди Чэнь ва Цай ўртасида узоқ туриб қолди, бизнинг ҳамма ишларимиз ҳозир унга ёқмай турибди. Чу анча катта князлик. Улар Конфуцийни чақиритишпти. Агар улар Конфуцийдан фойдаланадиган бўлишса, Чэнь ва Цайдаги барча мансабдорлар хавф остида қолади.

Шундай қарорга келишиб, Конфуцийни бирор ҳоли жойда қўлга туширишни ният қилиб, соқчиларни юборишди. Конфуцийнинг ўзи ҳам ҳозир кета олмас эди, чунки овқат захираси тугаган, шогирдларининг барчаси бетоб, ўринларидан қўзғала олмас эди. Аммо ўзи аввалгидай, тинмай сабоқ берар, уд чалиб, қўшиқ айтар эди.

Цзилу норози кайфиятида унинг олдига келди ва ундан сўради:

– Олижаноб инсон ҳам муҳтожликда яшайдими?

– Муҳтожликда олижаноб инсон чекинмайди; авом муҳтожликда интизомни йўқотади, тартибсиз бўлади, – жавоб берди Муаллим.

Цзигуннинг юзи унинг норозилигини ифодалаб турарди.

Конфуций ундан сўради:

– Ци, сенинг ўйлашингча, мен кўп нарсани ўрганиб, ҳаммасини ёдида сақлаб қоладиганлар тоифасиданми?

– Бўлмасам-чи?

– Йўқ! Менда ҳаммаси бир ипга тизилган, – деди Конфуций.

Конфуций шогирдларининг қалбида ранж-алам, хафагарчилик борлигини сезиб, Цзилуни ёнига чақирди ва ундан сўради:

– Кўшиқларда айтилади:

Саҳроларда изғиб юрган
Каркидон ё йўлбарс эмас.

Биз нега бу ердамиз? Ёки танлаган йўлимиз нотўғрими?

– Балки, бизнинг сабй-ҳаракатларимиз ноинсонийдир? Балки одамлар бизга ишонишмаётгандир? Балки бизда ақл-заковат етишмаётгандир? – жавоб берди Цзилу.

– Шундай деб ўйлайсанми, Ю? – деди Конфуций. – Агарда, айтайлик, инсонийликка ишонадиган бўлса, ака-ука шаҳзодалар Катта Тўғри (*Бо И*) билан Кичик Тенг (*Шу Ци*) ўлиб кетаверармиди?! Ва агар заковат аҳлини тинглаганларида, шаҳзода Биган омон қолармиди?!

Цзилу чиқиб кетди. Кейин Цзигун кирди.

Конфуций ундан сўради:

– Ци, эсла, Кўшиқларда айтилган:

Саҳроларда изғиб юрган
Каркидон ё йўлбарс эмас.

Биз нега бу ердамиз? Ёки танлаган йўлимиз нотўғрими?

Цзигун жавоб берди:

– Сизнинг тариқатингиз бениҳоя улуғвор, шунинг учун ҳам ҳеч ким Фалак Остида сизни қабул қила олмайди. Агар тариқатингиз доираси биров торайтирилса, қандай бўларкин?

– Ци, – деди Конфуций, – моҳир деҳқон ўришни эмас, экишни яхши билади, моҳир уста ўз билимини намоён эта олади, аммо итоаткорликка келтира олмайди. Олижаноб киши ҳам ўз тариқатини мукамал қилиб боради; ўз йўлини яхши билади, уни бошқара олади, аммо уни бошқалар учун мослаштирамайди. Сен бўлсанг, ўз йўлингни ривожлантirmaй, уни бошқалар қабул қилишини хоҳлаяпсан. Сенинг интилишларинг, Ци, узоққа бормайди!

Цзигун чиқиб кетди ва Янь Хуэй кирди. Конфуций ундан сўради:

– Хуэй, Кўшиқларда айтилган:

Саҳроларда изғиб юрган
Каркидон ё йўлбарс эмас.

Биз нега бу ердамиз? Ёки танлаган йўлимиз нотўғрими?
Янь Хуэй жавоб берди:

– Сизнинг тариқатингиз бениҳоя улугвор, шунинг учун ҳам ҳеч кимнинг сизни Фалак Остида қабул қилишга қурби етмайди. Шундай бўлса ҳам, сиз уни рўёбга чиқаряпсиз, ҳаммага тарқатяпсиз. Лекин фалокат нимада? Нега у қабул қилинмаяпти? Ахир, қабул қилинмаса, шунда олижаноб инсон туғилади!

Бу фикрдан Конфуцийнинг боши осмонга етди.

– Яннинг ўгли тўғри гапни айтди! Агар сен бой бўлганингда, мен сенинг хонадонингда бошқарувчи бўлган бўлардим.

Кейин Цзигунни Чу вилоятига юборди. Чу подшоҳи Ажойиб ўз қўшинларини Конфуцийни деб ўрнидан қўзғатгандан кейингина эркин нафас ола бошлади.

Шоҳ Ажойиб Конфуцийга етти юз *ли* (тахминан 3,5 га) ерни тухфа қилмоқчи эди, Аммо подшоҳ маслаҳатчиси Цзиси ундан сўради:

– Сизнинг князлар хонадонига юбориладиган вакилларингиз орасида Цзигунга ўхшаганлар борми?

– Йўқ.

– Сизнинг маслаҳатчиларингиз орасида Ян Хуэйга ўхшаганлар борми?

– Сизнинг ҳарбий бошлиқларингиз орасида Цзилуга ўхшаганлар борми?

– Йўқ.

– Сизнинг аъёнларингиз орасида Цзай Юйга ўхшаганлар борми?

– Йўқ.

– Чжоу хонадони Чу подшоҳлигининг аждодларини эллик *ли* (тахминан 2, 5 га) ер ва учинчи, тўртинчи даражали князлик унвонлари билан тақдирлаган. Мана, ҳозир бўлса, Конфуций уч ҳукмдор, беш хоқон қонун-қоидаларини тавсифляпти, князь Чжоу, князь Шаолар васиятини тушунтириб бермоқчи бўляпти. Агар ундан фойдаланадиган бўлсангиз, гуллаб-яшнаётган минг-минг *ли* – ҳадсиз-ҳисобсиз ерларингизни умрбод сақлаб қолишга кўзингиз етадимми? Подшоҳ Маърифатлининг қароргоҳи Фэнда, шоҳ Жангариники

эса, Хаода, юз ли ери бор ҳукмдорлар бўлсалар ҳам, охиروقибат бутун Фалак Ости мамлакатини бошқарганлар. Конфуций ерда мустаҳкам илдиз отиб олгач, у шоғирдлари ёрдамида асл таянчга эга бўлади, Чу юрти учун бу яхшилик келтирмайди.

Шоҳ Ажойибнинг кўнмай иложи қолмади. Кузга келиб шоҳ Ажойиб Чэнфуда вафот этди.

Чу подшоҳлигидаги ноқис ақл бир киши «Извош кутиб» қўшиғини хиргойи қилиб, Конфуций ёнидан ўтиб кетаётиб, унга сўз қотди:

— О, хумо, хумо! Барча беҳад эзгуликларингнинг ҳам охири кўриниб қолди! Бўлар иш бўлди. Пушаймонлик — душманлик! Бўладигани — бўлади, унга эришилади. Поклан! Поклан! Бошқарувчилар — таваккалчилар!

Конфуций у билан суҳбатлашиш ниятида извошдан тушди, у эса шахдам қадам ташлаб, кетиб қолди. Конфуцийга у билан гаплашиш насиб қилмади.

Кейин Конфуций Чудан яна Вэйга қайтиб келди. Шу пайтларда у олтмиш учга кирган эди, Лу ўлкасида эса, князь Дардли Хотиранинг олтинчи йил ҳукмронлик қилиши.

Подшоҳликнинг еттинчи йилида У ва Лу давлат бошлиқларининг Цэндаги учрашувида У шоҳи луликлардан қурбонликка юзта ҳайвон талаб қилди; Пи — улик амаллар оқсоқоли — Кичикларнинг Саховатлиси (князь Цзи Канцзи) ни чақирди. Саховатли у ерга боришни Цзигунга буюрди, шундан кейин уликларнинг талаби рад этилди.

— Лу ва Вэй князликларида — биродарона бошқарув мавжуд, — деди Конфуций.

Шу пайтларда Вэйда ҳукмронлик қилаётган Чже давлатининг отаси тахтдан умидвор эмас эди, чунки у бошқа юртда яшарди. Шунинг учун Вэй ҳукмдори Конфуцийни давлат ишларига жалб қилмоқчи бўлди.

— Вэй подшоҳи Сизни ҳокимият ишларига чорлаяпти. Ишни нимадан бошлайсиз?

— Исмларни тузатиш керак, — жавоб берди Конфуций.

— Сиз шундай ўйлайсизми? — эътироз билдирди Цзилу. — Бу анча мужмал нарса. Уларни тузатиш шартми?

— Қандай саводсизлик, Ю! — жавоб берди Конфуций.
— Ахир, исм ярашмаса, уни изоҳлаб ўтиришмайди-ку! Изоҳлашга ҳожат бўлмаса, ишда натижа, ютуқ бўлмайди; ишда ютуқ бўлмаса, урф-одат ҳам, мусиқа ҳам равнақ топмайди; агар урф-одат ва мусиқа равнақ топмаса, жазонинг таъсирчанлиги йўқолади; жазонинг таъсирчанлиги бўлмаса, халқ гангиб қолади. Олижаноб киши нима иш қилаётганлигини биледи, сўзининг уддасидан чиқади. Олижаноб киши мавҳум нарсаларни изоҳламайди.

МУНДАРИЖА

Конфуций сабоқлари.....	3
Биринчи боб	
Ўқи.....	13
Иккинчи боб	
Хукмдор.....	17
Учинчи боб	
Саккиз саф бўлиб.....	23
Тўртинчи боб	
Одамгарчилик бор жойда.....	29
Бешинчи боб	
Гунье Чан.....	34
Олтинчи боб	
Мана Юн.....	41
Еттинчи боб	
Давом этаман.....	48
Саккизинчи боб	
Буюк тўнғич.....	56
Тўққизинчи боб	
Муаллим камдан-кам.....	61
Ўнинчи боб	
Ўзининг қишлоғида.....	68
Ўн биринчи боб	
Аввал одамлар.....	73
Ўн иккинчи боб	
Янь Юань.....	81
Ўн учинчи боб	
Цзилу.....	89
Ўн тўртинчи боб	
Сян сўради.....	97
Ўн бешинчи боб	
Мўжизакор князь.....	108

Ўн олтинчи боб	
Кичик.....	116
Ўн еттинчи боб	
Янхо.....	121
Ўн саккизинчи боб	
Вэй соҳиби.....	129
Ўн тўққизинчи боб	
Цзичан.....	133
Йигирманчи боб	
Яо шундай деди.....	139
Сима Цянь. Конфуцийнинг кўҳна қавми.....	142

КОНФУЦИЙ ҲИКМАТЛАР

**Русчадан Комилжон ва Ойбек Жўраевлар
таржимаси**

Муҳаррир: *Шукур Қурбон*
Бадий муҳаррир: *Аслиддин Жўраев*
Техник муҳаррир: *Акмал Жўрабоев*
Саҳифаловчи: *Аслиддин Жўраев*

Босишга 2010 йил 26 февралда рухсат этилди.
Бичими 60x84.¹/₁₆ Ҳажми 10,75 ш.б.т
Адади 1000 нусха. Буюртма № 230.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Истиқлол кўчаси 33.